

A MAGYAR TÁRSADALOM POLITIKAI INTEGRÁCIÓJA

Szabó Andrea
Gerő Márton

Bevezető

Az elmúlt években több tanulmányban vizsgáltuk a politikai integrációt Magyarországon (Gerő–Szabó 2015, Gerő–Szabó 2017, Gerő–Szabó 2019). Az volt a szándékunk, hogy bemutassuk azt a folyamatot, ahogy a politikai rendszer a maga eszközeivel létrehozza azokat a mechanizmusokat és interakciókat, amelyek újra- és újrateremtik az emberek együttélésének feltételeit, valamint alárendeli a társadalmat a politikai alrendszer működtetésének (Kiss 2015, Szabó–Oross 2016). Az integrációs és dezintegrációs mechanizmusok a magyar társadalomban című projektben az integrációs mechanizmusok három szintjét különböztettük meg Habermast követve: a társadalmi szintűt, a rendszerszintűt és a személyközi integrációt (Kovách 2017, Szabó–Oross 2016). A személyközi integráció elsősorban az életvilág témakörére, a személyközi kapcsolatokra, míg a rendszerszintű ennek pandantjaként a rendszer működésére vonatkozik. Kovách és munkatársai szerint (2016:6) a *rendszerintegráció* azon mechanizmusok sokasága, amelyek „az egyéntől független rendszer(ek) működésének következményeként összehangolják a társadalom tagjainak ismétlődő cselekvéseit és megszabják a társadalmi újratermelés kereteit”. A rendszerintegráció egyik, de nem kizárólagos formája (lásd még például a redisztribúció, szociális intézmények) a társadalom politikai integrációja. Írásunkban¹ ezt a politikai integrációt vizsgáljuk. Tanulmányunk témája, hogy milyen módon integrálja a politika a magyar társadalmat. Ennek része, hogy a politikai integráción keresztül a hatalom – jelen körülmények között a Fidesz–KDNP-kormány – hogyan igyekszik minél szélesebb, tartalmilag diffúz tömeglojalitást kialakítani a társadalomban, és ezzel a lehető legjobban megszilárdítani a Nemzeti Együttműködés rendszerét. A tartalmilag diffúz tömeglojalítás olyan érzelmi elköteleződés a rendszer iránt, amely magától

¹ A tanulmány az MTA Kiválósági Együttműködési Program *Mobilitás Kutatási Centrum* projekt keretében készült.

értetődő, nem csupán érdekezérelt, nincs mögötte egyéni vagy csoportszintű szándék.

Fontos leszögeznünk, hogy nem az a kérdés, hogy a politika integrál-e, hanem az, hogy milyen módon teszi, és az milyen viszonyban van a társadalmi integráció más mechanizmusaival. Korábbi tanulmányainkban (Szabó–Gerő 2015, 2017; Kovách et al. 2016) amellet érveltünk, hogy a politika Magyarországon önálló integrációs tényezővé vált. Ez pedig ellentétes a politikai szociológia hagyományos felfogásával, ami szerint a politikai pártok a társadalmi szerkezetben megbúvó törésvonalakat jelenítik meg a pártok közötti küzdelemben és ezen keresztül közvetítik azokat a politikai és állami intézmények számára.

Ebben a tanulmányban összegezzük az ezzel összefüggő, korábbi vizsgálataink eredményét, és a legújabb rendelkezésre álló adatainkon teszteljük, hogy a politikai integráció korábban azonosított mintázatai hogyan alakultak az utóbbi években. Elsőként a politikai integráció általunk használt fogalmi kereteit mutatjuk be, majd elemezzük azokat az értékeket és attitűdöket, amelyek a politikai integráció mértékét jelzik, végül pedig az ezekből képzett klaszterek és az integrációs csoportok összefüggéseit vizsgáljuk meg.

A politikai integráció fogalmi keretei

A politikai integráció fogalma Jürgen Habermas személyközi és a rendszerintegrációval kapcsolatos munkásságával vált elfogadottá, ezért a politikai integráció pontos definiálása előtt érdemes nagyon röviden áttekinteni azok jelentéseit és egymáshoz való viszonyát.

Habermas 1962-ben kiadott *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása című monográfiájában* (Habermas 1971) használja először azokat a fogalmakat, amelyek későbbi munkásságának alapelemeivé válnak. Ekkor különbözteti meg világosan a köz és a magán, illetve az állam és a társadalom terminológiáját. A köz és a magán megkülönböztetése mintegy előfutára a később használt rendszer- és életvilág-definícióknak. A modern tömegtársadalom Habermas szerint tulajdonképpen két nagy szférára válik szét: a Rendszerre, amely a gazdaságot és az államot (a közszférát) foglalja magában és az Életvilágra, amely a magánszférát és az azt körülvevő-átszövő informális kapcsolatrendszereket, nyelvi és értékrendbeli szocializációs folyamatokon alapuló tudást foglalja magában. Leegyszerűsítve a Rendszer a társadalom ellátáshoz szükséges javak és a működés megszervezéséhez szükséges adminisztratív intézményeket biztosítja, míg az életvilág a Rendszer és a mindennapi élet működéséhez szükséges gyakorlatokat, nyelvet, identitást.

Míg a korai társadalmi közösségekben e két „alrendszer” nem vált el egymástól, addig a modern társadalmak sajátossága, hogy létrejött a magán és a

közsféra, vagy a rendszer és életvilág közötti határ. Ez a határ persze elsősorban analitikusan azonosítható és elsősorban a két szférát kormányzó eltérő logikára vezethető vissza. Míg a Rendszerben a hatékonyság (cél-racionalitás) szempontjai dominálnak, addig az Életvilágban a kölcsönös megértés (kommunikatív racionalitás) koordinálja a cselekvést. Az életvilágot három strukturális alkotóelemből építi fel: a kultúrából, a társadalomból és a személyiségből. Az életvilág e három alkotóelem, míg a rendszer a társadalom materiális újratermelődését biztosítja. A személyközi integráció ezeket a strukturális elemeket érinti leginkább. A társadalmi evolúció végpontja a későkapitalizmus, amelyben az egyre komplexebbé váló rendszerszerű szabályozó mechanizmusok, a vezérlő médiumok (elsősorban a pénz és a hatalom) behatolnak az életvilágba, gátolják a megértést, és alávetik az anyagi újratermelés kényszereinek, ami azzal fenyeget, hogy sérül a köznapi cselekvés, vagyis az életvilág három alkotóeleme, a társadalom egésze, a kultúra és a személyiség a szimbolikus újratermelődésének normális rendje. E folyamatot Habermas „*az életvilág technizálásának*” vagy másképpen az életvilág kolonizálásának nevezi. A gyarmatosítási folyamat során a rendszer saját céljainak megfelelően olyan mechanizmusokat működtet, amelyek egyszerre integrálják és dezintegrálják az életvilágot. A rendszer integrációs mechanizmusainak az alapja végső soron az, hogy fennmaradása még a későkapitalizmusban is az életvilágtól függ. Habermas szerint a későkapitalizmus erősebb legitimitációs igényrel lép fel, mint a liberális kapitalizmus állama, illetve a korábbi politikai berendezkedések. A rendszer legitimitációját és az ahhoz szükséges közös orientációkat, értelmezési kereteket – amelyek összességében meghatározzák a társadalmi rendszer egészének állapotát – ugyanis az életvilág hordozza magában. A rendszerintegráció tehát azokra a mechanizmusokra reflektál, amelyeknek a célja a lehető legszélesebb „tartalmilag diffúz tömeglojalítás”, vagyis a feltétel nélküli tömeges méretű rendszertámogatás létrehozása.

Habermas az ellenőrzés és az ellenállás lehetőségét tulajdonítja az életvilág szereplőinek. A polgárok – nem feltétlenül tudatos magatartásuk révén – szembe helyezkedhetnek az életvilág bekebelezésével oly módon, hogy feladják együttműködési készségüket, illetve megvonják a támogató cselekvéseiket, illetve lojalitásukat a rendszerszertől. A cselekvési faktor tehát szerves részét képezi a politikáról való gondolkodásnak. Egyrészt, a rendszernek folyamatosan szüksége van információra az állampolgárok igényeiről és attitűdjeiről ahhoz, hogy a diffúz tömeglojalitást fenntarthassa. Másrészt, a rendszer gyarmatosító tendenciái a politikai kommunikáción keresztül maguk próbálják meg előállítani a rendszerrel szemben alapvetően elfogadó attitűdöket és a támogató közvéleményt (Angelusz 2000). Azaz, a hatalom célja nem az, hogy teljesen elidegenítse az állam-

polgárokat a politikai részvételtől, hanem az, hogy biztosítsa, hogy a megfelelő formában és mennyiségben vegyenek részt a politikai folyamatokban a rendszer legitimitásának biztosításához. A rendszer számára kifejezett cél, hogy olyan mozgósítási és részvételi formák alakuljanak ki és szilárduljanak meg a késői kapitalizmusban, amelyek ugyan nem veszélyeztetik a diffúz tömeglojalitást, de az életvilág szerepelői számára megnyugvást jelentenek, és felmutatják a rendszerrel szembeni ellenállás lehetőségeit. A rendszer tehát a formális demokrácia intézményein keresztül, gyakran alkotmányos szinten gondoskodik a rendszerrel szembeni legális – vagyis rendszer által ellenőrzött és fenntartott – ellenállási formák mechanizmusainak működtetéséről. A rendszer így egyszerre integráló és dezintegráló folyamatokat is elindíthat és ellenőrizhet. Ezt a folyamatot nevezi Habermas állampolgári privatizmusnak (Oross–Szabó 2017).

E rövid áttekintést követően érdemes pontosan definiálni a politikai integráció alapfogalmait. A fogalmunkat Habermas korábban hivatkozott írása alapján Dupcsik Csaba és Szabari Vera társadalmi integrációs definíciójára építjük: *„Politikai integrációs mechanizmusnak tekintjük azokat a politikai cselekvéseket, aktivitásokat, beállítódásokat és normákat, amelyek egyrészt növelik a társadalom politikai kohézióját, másrészt csökkentik a politikai kommunikációs zavarokat vagy a politikai konfliktusok kialakulásának esélyét és egyben elősegítik a politikai rendszer diffúz legitimitásának a kialakulását”* (2015:62).

A politikai integráció intézményei Kiss Balázs (2015) szerint: a nemzetállamok, a közjó független intézményei, a pártok és a tömegmédiák. Ezen intézmények közül kettőre érdemes különösen is felhívni a figyelmet. A rendszerintegráció szempontjából a legáltalánosabb szerepe a nemzetállamoknak van, ráadásul kettős funkcióban. A nemzetállamok egy reprezentatív politikai közösséget hoznak létre, amelybe, *de jure* az állampolgárság és *de facto* a *nemzeti öntudat és lojalitás révén szervezik a polgárokat. Egyrészt tehát úgy tartozunk egy nemzethez/államhoz, hogy beleszületünk, másrészt viszont olyan alapvető érzelmek és hitek alakulnak ki bennünk – elsősorban a szocializáció révén –, amelyek lényegében egész életünkön keresztül meghatározzák értékeinket. A másik fontos tényezőt a pártok jelentik. A pártok integrációs funkciói szinte felfoghatatlanul szélesek és egyre differenciáltabbak: „felszínre hozzák a társadalmi feszültségeket, hangot adnak az állampolgári törekvéseknek, kompromisszumok révén feloldják az érdekütközéseket, tájékoztatják a polgárokat a nemzet fontos ügyeiről, kinevelik a kormányzati politikusok újabb és újabb generációit stb.”* (Kiss 2015:97). Épp ezért Kissel egyetemben azt állítjuk, hogy a pártok talán a legfontosabb csatornát képezik a rendszer és az életvilág között. Nehezen elképzelhető olyan politikai integrációval foglalkozó kutatás, amely valamilyen módon ne reflektálna a pártokra, a

pártok működésére, a pártok támogatóira, a párt körüli holdudvarra és szubkultúrára, vagy a pártokat megtestesítő, gyakran szimbólumokká merevedő pártvezérekre. A pártokkal kapcsolatos vélemények a pártpreferenciában összegződnek, nem véletlen, hogy a választói magatartás elméletek, végső soron a pártpreferenciát vizsgálják, igaz eltérő szempontok alapján.

A politikai integráció leírására Kiss (2015:101) hét dimenziót javasol. Úgy véli, hogy a politikai integráció a közösségtípus, a cselekvési dimenzió, az ideológiai dimenzió, az objektivitás és percepció, a mentális, a földrajzi és az időbeli összetartozás mentén jelenik meg.

Habermas alapján azt feltételezzük, hogy a fenti dimenziók két szinten működnek. Egyrészt, egyes dimenziók – így az ideológiai és az értékdimenziók – alkalmasak arra, hogy a rendszer eszközeiként erősen befolyásolják a politikai integráltságot, erősítsék a társadalom politikai kohézióját, miközben nem feltétlenül csökkentik a társadalomban lévő konfliktusokat. Sőt, ahogy erre 2017-es tanulmányunkban rámutattunk, a politikai vezérek, akik a politikai közösségek élén lévő szimbólumok, következetesen törekszenek a konfliktusok gerjesztésére, ellenségképek előállítására (Gerő–Szabó 2017). 2017-es tanulmányunkban Bartolini és Mair (1990) alapján részletesen vizsgáltuk a politikai törésvonalak létrejöttét és működését. Azt tapasztaltuk, hogy a politikai integráció működésében egyre inkább az érzelmeknek, az integráció működtetésében pedig a vezetőknek/vezéreknek van a legnagyobb szerepe. A politikai vezérek által kialakított világértelmezésekben kitüntetett szerepe lehet a különböző társadalmi, gazdasági, politikai problémák megnevezésének és annak, hogy ezeket a problémákat milyen okokra vezetik vissza. A politikai közösségek érzelmi mozgósítását nem csupán a társadalmi, gazdasági problémák bemutatása, hanem a közösségre leselkedő veszélyek prezentálása tudta felébreszteni (Ost 2004, Schmitt 2008), különösen akkor, ha ezek okai megszemélyesíthető ellenségekként jelennek meg (Berkowitz 1994, Gerő et al. 2017).

Korábbi elemzésünk alapján a magyar társadalom politikai integrációja felemás képet mutat (Gerő–Szabó 2017). Azt találtuk ugyanis, hogy a társadalom nagy része számára nincsenek olyan dimenziók, amelyek nagyon erőteljes hatással lennének a politikai identifikációjukra. Magyarországon nem általában a vezetők, hanem egy konkrét kiemelkedő vezér integrál, de kifejezetten csak a saját tábort. Azt tapasztaltuk, hogy a 2010-es évek közepére egyetlen olyan markáns ideológiai csoport alakult ki, amely klasszikus értelemben pilléresedett, erősen integrált, kifelé zárt, befelé pedig teljesen homogén politikai közösség. Ennek élén egy karizmatikus vezér, Orbán Viktor áll.

A politikai integrációs dimenziók másik szintjén jelenik meg a részvételi, szervezeti dimenzió (politikai aktivizmus és civil társadalom). Ez olyan politikai integrációs csatorna, amely –Habermas alapján – az életvilág szintjén hordoz integrációs mechanizmusokat. A civil társadalom (Anheier 2003) fogalmában² jelenhet meg a szervezeti kultúra és a szervezettség, tehát az, hogy a társadalom szövegeiben hogyan kapcsolódnak össze az egyének, milyen szervezeti, szerveződési formákat hoznak létre és működtetnek. A politikai cselekvés pedig azt mutatja meg, hogy az egyének és a szervezetek milyen eszközök, formák, cselekvési típusok révén képesek érdekeiket, céljait artikulálni a rendszer irányába. A politikai részvétel tulajdonképpen nem egyszerűen a személyes politikai orientációt fejezi ki, hanem a választásokon való részvétellel azt is, ahogyan a rendszerintegráció talán legfontosabb területéhez, a politikai döntésekhez kapcsolódunk.

Ez a két elem, az ideológiai és a részvételi dimenziók jól reprezentálják, hogy egy adott politikai közösségben milyen a kívánatosnak tartott állampolgári attitűd és politikai cselekvés. Míg az első dimenzió a rendszerrel szembeni attitűdöt prezentálja és tulajdonképpen a politikai szereplőkkel és az állammal szembeni bizalom-bizalmatlanság kérdését mutatja, a második dimenzió a részvétel mértékét és formáit járja körül. A Kiss által is hangsúlyozott nemzetállami keret ugyan kijelöli az állampolgárok formális jogait és kötelezettségeit, de ezen belül (sőt, néha ezeket módosítva) az állam és állampolgár viszonyáról folyó diskurzus határozza meg, hogy pontosan milyen politikai integrációs mechanizmusok felé mozdul el adott politikai rendszer.

A kérdéssel foglalkozó talán legismertebb munkát még az 1960-as években jelentette meg Almond és Verba (1963), illetve Verba és Pye (1965), amelyekben azt a kérdést tették fel, hogy milyen a politikai kultúra, és ennek következtében milyen állampolgári orientációk és politikai cselekvések járulnak hozzá a demokráciák stabilitásához. Ez a megközelítés három dimenzióra épül (Dalton és Welzel alapján, 2014:3–4):

1. A politikával kapcsolatos hiedelmek, értékek és tudás;
2. A politika és politikai szereplők iránti pozitív és negatív attitűdök; és
3. A politikai folyamatok értékelése.

A politika, illetve politikai szereplők négy típusát azonosítják:

1. A politikai rendszert általában;
2. A politika pártokat, érdekvégyénysítő és lobbiszervezeteket, amelyek az állampolgárok követeléseit közvetítik az intézmények számára;

² „A civil társadalom azon intézmények, szervezetek, egyének szférája, amelyek a családdal, az állam és a piac között helyezkednek el, és amelyekbe az emberek önként csatlakoznak a közös érdek előmozdításához” (Anheier 2003:22).

3. A politikai intézményeit (parlament, hivatalok stb.);
4. Az állampolgári cselekvéssel kapcsolatos attitűdöket (azaz, hogy miben kell állnia ennek a cselekvésnek).

A két dimenzió alapján három ideáltipikus állampolgári kultúra-modellt alkotnak meg. Az első a *parokiális* politikai kultúra, ahol az állampolgárok apolitikusak és nem érdekli őket a politika vagy a kormányzat cselekvései. A második az *alattvalói* kultúra, ahol ugyan az állampolgárok tisztában vannak a politika és az állam működésének fontosságával, de nincsen differenciált véleményük a politikai cselekvőről és a részvételről. Végül, a harmadik a *részvételi* kultúra, ahol a politika mind a négy aspektusa felé értelmezhető orientációkat fogalmaznak meg az állampolgárok: tisztában vannak az intézmények fontosságával, kifejezik érdeklődésüket a politika iránt és részt is vesznek a politikai cselekvésben. A demokratikus rendszerek stabilitásához az utóbbi kettő keveréke vezet el, az Almond–Verba–Pye modell szerint. Ezt a modellt Dalton és Welzel (2014) *lojális (allegiant) kultúrának* nevezi, amely a hatalom és a politikai rendszer támogatásában és a bizalom kifejezésének különböző formáiban, valamint visszafogott, elsősorban a rendszer hivatalos részvételi csatornához kötődő (választási) részvételben fejeződik ki. A habermasi elképzelés keretei között ez leegyszerűsítve azt jelenti, hogy a stabilitás szempontjait figyelem előtt tartva az állampolgári kultúra még a demokratikus politikai rendszerben is a rendszer számára elégséges inputot (információ és legitimitáció) állít elő.

A modellt jelentős kritikák érték az elmúlt évtizedekben. Itt csak két fontos szempontra világítunk rá. Az egyik, amit Granato és szerzőtársai (1996) hangsúlyoznak, hogy a demokratikus rendszer stabilitása és a demokrácia szintje egymástól eltérő két fogalom. Azaz, lehet, hogy egy ország demokratikus rendszere nagyon stabil, miközben éppen hogy formálisan teljesíti a demokrácia feltételeit. Azonban ez nem jelenti azt, hogy ne lennének olyan rendszerek, amelyek hasonlóan stabilak, ugyanakkor demokratikusabbak is. Azaz az Almond–Verba–Pye féle lojális kultúra pedig talán jót tesz a stabilitásnak, de nem biztos, hogy a demokrácia elmélyítését támogatja. Az elmúlt évek nemzetközi és hazai vizsgálatai éppen ebbe az irányba mutatnak, és az állampolgári kultúra átalakulását azonosítják. Dalton és Welzel több tucatnyi országot felölelő adatok alapján egy új „demokratikus” modellt azonosítottak, amelyet *asszertív* állampolgári kultúrának neveztek el. Ez alapján a demokratikus államok polgárait inkább az állam intézményeivel szembeni gyanakvás és a hivatalos csatornákon kívüli, az elitek hegemoniáját megkérdőjelező politikai cselekvés jellemzi. Bár mind az 1960-as évek, mind a közelmúlt fent idézett kutatásai távolságot tartanak a habermasi modellel, azaz nem építenek rá, ám véleményünk szerint az állampolgári kultúra felfogható a rend-

szer és életvilág közötti kapcsolat termékének és egyfajta operacionalizálásának is. Ebben a rendszerben a pártokhoz fűződő viszony az a politikai attitűd, ami a habermasi politikai integráció és az állampolgári kultúra ideológiai és cselekvési dimenzióit leginkább képes ötvözni, hiszen tartalmaz ideológiai, érték- és részvételi elemeket egyaránt. A pártpreferencia vizsgálata (tágabban a választói magatartás) megmutatja, hogy a rendszer diffúz legitimációs igénye milyen módon valósul meg, mennyire képes átfogni és a társadalom lehető legszélesebb rétegeinek biztosítani a rendszert támogató attitűdöket és a veszélytelen, ámde legitimációs jelentőséggel bíró részvételi formákat.

A magyar állapotok értelmezésében ez a kérdés különösen fontos. Ahogy számtalan tanulmány utal rá, a nemzetállam intézményei egyre centralizáltabban működnek, a 2010-es választások óta a korábban stabilnak hitt két-blokk rendszert felváltotta egy nagy párt hegemoniája, az pedig nem csupán centralizáltabbá, de a politikai hatalom által kontrolláltá vált (Körösesy 2015, Gyulai 2017, Tóth–Szabó 2018). Az új rezsim integrációs mechanizmusainak egyik következménye – ahogy a politikai integráció magyarországi működéséről készített tanulmányunkban (Gerő–Szabó 2017) állítottuk –, hogy a rétegződési sémák, a stratifikációs modellek és a különböző szociodemográfiai tényezők sem együttesen, sem külön-külön nem nyújtanak kellő magyarázatot arra, hogy az integráció politikai jellegű dimenziói miért és hogyan alakulnak. Azt az erős állítást tettük, hogy a politikai integráció alapvetően önállóan, más tényezőktől függetlenül működik, és – ahogy ezt fentebb jeleztük – a folyamat középpontjában a politikai vezetők állnak (lásd még Huszár–Szabó ebben a kötetben). Ezen vezetők teljesítménye, az általuk gyakorolt kommunikációs hatás befolyásolja azokat az értékeket, normákat és identitásokat, amelyek kialakítják a különböző politikai közösségeket és értékcsoportokat (Kovács 2017:13). Jelen elemzésünk kiindulópontja tehát az, hogy a társadalmi integrációt a politikával és annak intézményeivel kapcsolatos értékrend is tükrözheti (például a mobilitás érzete magasabb a kormánypárti szavazóknál, vagy a felülintegrált csoportok kedvezőbb társadalmi helyzetük okán kevésbé államközpontúak). Azt feltételezzük, hogy mind a politikai percepciók, vagyis az ideológiai és értékdimenzió, valamint a politikai részvétel mint cselekvési dimenzió összhangban állnak az integrációs dimenziókkal.

Összefoglalva, az értékrend és a részvétel együttesen adja az állampolgári kultúra típusát, amely a Rendszer és Életvilág komplex viszonyának az egyik „terméke”. Így például a választási részvétel és az állam intézményeivel szembeni bizalom a lojális állampolgári kultúra sajátja, míg az állammal szembeni bizalom hiánya és a kevésbé intézményes részvételi formák az asszertív állampolgári kultúrát jelzik.

Ugyanakkor, hipotézisünk szerint Magyarországon növekszik a politika társadalmat integráló ereje, mert a hatalom egyre mélyebben hatol be a társadalom szövetébe. Ennek eszköze az érzelmi jellegű, ideológiai alapú politizálás, amely a politikai polarizáció elvén működik, amely a saját tábor integrációjára, és a tőle független ellenzéki vagy éppen érték és pártállásában bizonytalan vagy semleges oldal dezintegrációjára törekszik.

A vizsgálat módszere

A dolgozatban első lépésként részletesen vizsgáltuk a kutatócsoport által kialakított integrációs csoportok politikai attitűdjeit nyolc, elsősorban az állam és a vezetők szerepére, illetve a tradicionális értékekre vonatkozó állítás alapján. Ezt követően a 2017-es tanulmányunkban meghatározott dimenziók mentén létrehoztunk 5 politikai értékekre vonatkozó klasztert, az állammal, a demokráciával kapcsolatos attitűdjük, a politikai önbesorolás és a jövőbe vetett bizalom alapján. Ezután azt elemeztük, hogy a különböző pártok és integrációs csoportok milyen mértékben jelennek meg az egyes érték-klaszterekben. Végül, harmadik lépésként a részvételi dimenzióra koncentráltunk, és megvizsgáltuk, hogy a civil társadalom hogyan tudja becsatornázni a társadalom széles rétegeit.

A tanulmányban – ahol csak lehetséges és indokolt módszertanilag – törekszünk a társadalom politikai integrációjában bekövetkezendő változások, mozgások és elmozdulások nyomon követésére. A szöveg empirikus jellegű, forrása az *Integrációs és dezintegrációs folyamatok a magyar társadalomban című projekt keretében készített 2015-ös és 2017-es adatfelvételek*, valamint az MTA Kiválósági Együttműködési Program „*Mobilitás Kutatási Centrum*” projektjének 2018-as nagymintás vizsgálata.³

Integrációs csoportok és pártválasztás

Kovách és szerzőtársai az *Integrációs folyamatok a magyar társadalomban című projekt keretében az integráltság három szintjét* (személyközi, társadalmi és rendszer) operacionalizálva hoztak létre először egy hét csoportból álló integrációs modellt (Kovách et al. 2016). A személyközi integrációt a bizalmas kapcsolatok számával, a gyenge kötések diverzitásával, továbbá a szubjektív kirekesztettség érzésével, a társadalmi szintű integrációt a munkaerőpiaci integráltsággal, illetve

3 Az első adatfelvételt a Tárki készítette 2015-ben (N=2687 fő). A 2017-es adatfelvétel (N=2000 fő) 2017 tavaszán készült a Závecz Research közreműködésével, míg az MTA Kiválósági Együttműködési Program *Mobilitás Kutatási Centrum* projektjének 2018-as, nagymintás vizsgálatának elemszáma 2700 fő, adatfelvevő: Závecz Research. Mindhárom adatfelvétel személyes megkérdezéssel történt. Az adatfelvételekről részletesen lásd: Kovách–Hajdu–Gerő–Kristóf–Szabó 2017 Gerő–Szabó 2017, Szabó–Gerő 2019.

a civil szervezeti tagsággal, végül a rendszerintegrációt a politikai részvétel mértékével, az intézményekbe vetett bizalom és a normakövetés változóival mérték. Ezt a modellt az MTA Kiválósági Együttműködési Program „Mobilitás Kutatási Centrum” projektjének 2018-as, nagymintás vizsgálatának adatain újraalkották és hét integrációs csoportot hoztak létre (Gerő et al. ebben a kötetben).

Integrációs szempontból az elit csoportoknak, vagy felülintegráltaknak számító *kapcsolatgazdag politikailag aktívak* és a *lokálisan integráltak* különösen a magas politikai részvétellel és a magasabb intézményi bizalommal különülnek el a többi csoporttól. A *normakövető munkaerőpiacon integráltak* csoportja minden politikai integrációs index tekintetében negatív értéket mutat, a *normakövető kapcsolatgazdagok* jellegzetessége, hogy habár az intézményekbe vetett bizalom és a szavazási hajlandóság ebben a csoportban is magas addig a szavazáson túli politikai aktivitás közepes mértékű. A normaszegő munkaerőpiacon integráltak szervezettsége és politikai részvétele átlag alatti. Az alulintegrált rétegek közül a normakövető dezintegráltak politikai aktivitása igen alacsony, egyéb politikai aktivitásuk gyakorlatilag nincs. Végül, az utolsó csoport a *kirekesztett alulintegráltak* elfogadják a normaszegést, politikai aktivitásuk némileg átlag feletti, aminek az oka a politikusokkal, önkormányzati képviselőkkel való átlagosnál kétszer gyakoribb kapcsolatfelvétel (részletesen lásd Gerő et al. ebben a kötetben).

Ahogy fentebb jeleztük, a pártok talán a legfontosabb csatornáit, intézményeit a politikai integrációs mechanizmusnak, így érdemes választ keresni arra, hogy milyen kapcsolat mutatható ki az integrációs csoportok és a pártok szavazótáborai között. Úgy is feltehetjük a kérdést, hogy vajon a különböző integrációs csoportok elkülönülnek-e a pártokhoz való kötődés alapján. A felülintegrált csoportok automatikusan azokat a pártokat támogatják-e, amelyek kormányzati pozíciójukból adódóan képesek a hatalmi eszközöket megfelelően alkalmazva számukra kedvező döntést hozni? Az alulintegrált csoportok, mintegy végső mentsvárként, szintén inkább a kormányzó pártokra teszik-e a voksukat, vagy éppen ellenkezőleg, a kormánnyal leginkább szembenálló erőket támogatják abban bízva, hogy azok kormányra kerülve az ő boldogulásukat készítik elő?

A hét integrációs csoport pártpreferencia szerint egyenetlenül oszlik el és mindegyik csoportban van egy-egy, az átlagosnál erősebben támogatott politikai párt (lásd 1. számú táblázat).⁴

4 Az Integrációs folyamatok a magyar társadalomban című projekt 2015-ös és a MTA Kiválósági Együttműködési Program „Mobilitás Kutatási Centrum” 2018-as adatfelvétele között a pártpreferencia terén érdemi elmozdulások történtek (Szabó–Gerő 2019). A Fidesz–KDNP jelentősen megerősödött, ugyanakkor az ellenzéki pártok támogatottsága inkább csökkent vagy stagnált. A kormányzópárt előretörése az ismeretlen preferenciájúak visszaszorulásával párhuzamosan valósult meg.

1. táblázat
Az integrációs csoportok pártpreferenciái, 2018
(teljes népességre vonatkozó adatok, %)⁵

Párt	Kapcsolat-gazdag politikailag aktívák	Lokálisan integráltak	Normakövető kapcsolatgazdagok	Normakövető munkaerőpiacon integráltak	Normaszegő munkaerőpiacon integráltak	Normakövető dezintegráltak	Kirekesztett alulintegráltak	Összesen
Fidesz-KDNP	41	39	31	23	36	25	29	31
hagyományos baloldali pártok	10	10	8	7	10	13	14	10
Jobbik	8	6	11	8	5	4	7	7
liberális, zöld pártok	4	13	11	4	6	4	6	6
egyéb pártok	2	4	3	2	4	2	4	3
pártválasztók	65	72	64	44	61	48	60	57
nem tudja	22	13	19	26	18	26	22	22
nem válaszol	11	12	14	14	14	11	4	12
nem menne el	2	4	5	15	7	16	14	10
ismeretlen preferenciájúak	35	28	36	56	39	52	40	43
összesen	100	100	100	100	100	100	100	100

A kapcsolatgazdag politikailag aktívák által leginkább támogatott erő a kormányzó pártszövetség (41%), a többi párt, illetve az ismeretlen preferenciájúak vagy átlag alatti, vagy átlagos támogatottságot mutatnak csoportjukban. A lokálisan integráltak esetében, akik felülintegrált csoportnak tekinthetők (Kovács et al. 2019), szintén hasonló a Fidesz-KDNP pártszövetség támogatottsága. Leíró statisztikai adatok alapján tehát feltételezhető, hogy minél integráltabb egy társadalmi csoport, annál nagyobb a valószínűsége, hogy azzal a politikai erővel szimpatizál inkább, amelyik hatalmi pozíciója révén maximalizálni tudja politikai érdekeit. Érdekes azonban, hogy a lokálisan integráltakon belül a liberális, zöld, új pártok (LMP, Momentum) is teret nyertek, melyek egyébként hagyományosan

5 Az alacsony elemszámok miatt egyes pártok szavazóit összevontuk:

Hagyományos baloldali pártok: DK, MSZP;

Liberális, zöld pártok: LMP, Momentum, Liberálisok.

Akkor jelöltünk félkövérrel egy cellaértéket, ha az mintabeli megoszlástól minimum 3 százalékponttal magasabb.

Pearson $\chi^2=242,703$, $\text{sig}=0,000$. Cramer $V=0,137$.

inkább nagyvárosi, értelmiségi pártok (Szabó 2013, Szabó 2015, Angyal et al. 2017). Ennek vélelmezhetően az az oka, hogy a lokális társadalmakon belül az ellenzékiesség egészen más tartalmú, mint az országos politikában, mert jobban kötődik a választók világosan észlelhető, helyi érdekeihez, amelyekben nagyobb a súlya a közvetlen környezet állapotának (erről részletesen lásd: A Kultúra és Közösség 2020/2. száma Városok, Közösségek, Integrációk blokkját, 5–117.).

A normakövető kapcsolatgazdagok körében az átlagon felül támogatott a Jobbik Magyarországért Mozgalom, valamint a zöld, liberális pártok. A Jobbik az összes integrációs csoport közül itt a legtámogatottabb (11%), míg az utóbbiak a lokálisan integráltak mellett szintén ebben a csoportban felülreprezentáltak.

A normakövető munkaerőpiacon integráltak az egyik olyan integrációs csoport, amely a politikai intézmények legfontosabbikától, a pártoktól inkább távol tartja magát. Ebben a csoportban mintaátlagon felüli a pártpreferencia kérdésre nem válaszolók, a bizonytalanok és a választáson biztosan részt nem vevők aránya. A normaszegő munkaerőpiacon integráltak a kevésbé, de nem alulintegrált csoportok egyike (Kovách–Gerő–Hajdú–Kristóf–Szabó 2019). Talán kissé meglepő módon, ebben a klaszterben is a Fidesz–KDNP a legtámogatottabb párt.

A társadalmilag alulintegrált két csoportnak, azaz a normakövető dezintegráltaknak és a kirekesztett alulintegráltaknak meglepően hasonló a politikai preferenciája. Mindkettőben relatíve alacsony a Fidesz–KDNP támogatottsága, míg a hagyományos baloldali pártoké, azaz a DK-é és az MSZP-é relatíve magas. Az aluliskolázott, alacsony társadalmi tőkével rendelkező csoportok közül a normakövető dezintegráltak körében egyébként a politikailag bizonytalan rétegek is megjelennek.

Bár minden integrációs csoport esetében van egy – esetenként két – olyan politikai közösség, amelynek a támogatottsága átlagot meghaladó, azonban a két felső integrációs csoporton kívül nincs olyan, amelyik karakteresen elköteleződne egy-egy politikai erő mellett. Az látszik tehát, hogy csak a társadalmi tőkével inkább vagy jól ellátott, nagyobb politikai befolyásképességgel rendelkező integrációs csoportok találhatnak – bár erre közvetlen bizonyíték nincs, de feltételezhető, hogy tudatosan – olyan pártot, amely érdekeiket a leginkább szolgálja. A táblázathoz tartozó statisztikai mutató a pártpreferencia és az integrációs csoportok közötti nem túl erős kapcsolatra (Cramer's $V=0,137$) utal.

Az is kitűnik, hogy az egyes integrációs csoportok politikai integráltsága eltérő szintű, ha ennek mérőeszköze az, hogy mekkora a pártot egyértelműen választók és az ismeretlen preferenciájúak aránya. Pártpreferencia alapján a lokálisan integráltak és a kapcsolatgazdag politikailag aktívak a leginkább integráltak, de közel ugyanekkora a normakövető kapcsolatgazdagok integráltsági szintje is. Még

e három integrációs csoport esetében is megközelíti az egyharmados arányt a párthoz nem kötődők aránya. Pártpreferencia alapján a normakövető munkaerőpiacon integráltak és a normakövető dezintegráltak a legkevésbé egységesek.

A pártpreferencia vizsgálata nemcsak a fenti formában érdekes, hanem aszerint is, hogy az egyes pártok szavazótáborain belül hogyan oszlanak el az integrációs csoportok. Koncentrálódnak-e a különböző választói rétegeken belül az integrációs csoportok vagy sem?

A második táblázat alapján arra a kevéssé várt eredményre jutottunk, hogy az egyes pártok szavazótáborai nagyon eltérő és meglehetősen diffúz integrációs csoportokból épülnek fel (lásd 2. számú táblázat).

2. táblázat

A pártpreferenciával rendelkezők megoszlása az egyes integrációs csoportokban (teljes népességre vonatkozó adatok, %)⁶

integrációs csoportok	Fidesz-KDNP	hagyományos baloldali pártok	Jobbik	liberális, zöld pártok	NT	NV	NME	minta
kapcsolatgazdag politikailag aktívak	20	15	16	10	14	14	3	15
lokálisan integráltak	7	5	4	11	3	5	2	5
normakövető munkaerőpiacon integráltak	16	15	26	14	26	26	34	22
normakövető kapcsolatgazdagok	13	10	20	25	11	15	6	13
normaszegő munkaerőpiacon integráltak – gyengén integráltak	21	18	12	18	15	20	12	18
normakövető dezintegráltak	16	26	13	12	23	17	31	20
kirekesztett alulintegráltak	8	12	8	9	8	3	12	8
összesen	100	100	100	100	100	100	100	100

6 Az alacsony elemszámok miatt egyes pártok szavazóit összevontuk:

Hagyományos baloldali pártok: DK, MSZP

Liberális, zöld pártok: LMP, Momentum, Liberálisok.

Az egyéb pártok további elemzése az alacsony elemszám miatt nem lehetséges!

NV: nem válaszol

NT: nem tudja

NME: semmiképp sem menne el.

Akkor jelöltünk félkövérrel egy cellaértéket, ha az mintabeli megoszlástól minimum 3 százalékponttal magasabb.

Nem állítható, hogy a szavazótáborok erősen koncentrálódnának az integrációs csoportok szerint. Egyetlen olyan választói réteg van, ahol valamely integrációs csoport 30%-nál nagyobb arányt képviselne, ez pedig a választástól biztosan távol maradóké. Körükben 31%-ot tesznek ki a normakövető dezintegráltak. Egyébként, jól láthatóan az egyes szavazótáborok polarizált csoportokból épülnek fel, vagyis a pártok különböző csoportok megszólítására képesek. Azt semmiképp sem állíthatjuk, hogy a kormányzópártok szavazótáborában döntő módon a felülintegrált csoportok tagjai lennének, bár kétségtelen, hogy mintabeli megoszlásukhoz képest valamivel nagyobb az arányuk. A hagyományos baloldali pártok támogatói között az alulintegrált csoportok tagjai jelennek meg az átlagosnál nagyobb arányban, a Jobbikon belül pedig a közepesen integrált csoportok tagjai némileg túlsúlyban vannak. A liberális, illetve zöldpártok táborában a normakövető kapcsolatgazdagokat és a lokálisan integráltakat regisztrálhatjuk az átlagosnál nagyobb arányban.

Összességében tehát: a pártpreferencia eltérően oszlik meg az egyes integrációs csoportokban. A felülintegrált csoportok nagyobb arányban jelennek meg a kormányzópártok mögött, ugyanakkor nem állítható, hogy az egyes integrációs csoportok kizárólagosan egy párt körül szerveződnének. És ez igaz a politikai pártok szavazótáborára is: ezek is polarizáltak, minden integrációs csoport minden szavazótáborban regisztrálható. Módszertani okok miatt az integrációs csoportok eredményeinek összehasonlítása nem lehetséges a 2017-es adatokkal, az 1. számú táblázat alapján azonban kijelenthető, hogy a kormányzópártok támogatottsága minden integrációs csoportban lényegesen magasabb lett, de talán a két felülintegrált csoportban, valamint a két alulintegrált csoportban történt a legjelentősebb emelkedés.

Integrációs csoportok és politikai attitűdök

Az integrációs csoportok az állam szerepével, hagyományos értékekkel kapcsolatos politikai attitűdjeire oly módon is rákérdeztünk, hogy nyolc klasszikus, értékvizsgálatokban megszokott állítást teszteltünk.⁷ Ezek:

1. Minél kevesebbet avatkozik be a kormány a gazdaságba, annál jobb Magyarországnak.
2. A kormánynak lépéseket kell tennie a jövedelemkülönbségek csökkentése érdekében.
3. A kormány feladata az oktatás és az egészségügy szervezése, biztosítása.
4. Az állam helyett az embereknek kellene több felelősséget vállalniuk önmagukért.
5. Magyarországon az állami intézmények működését túlságosan befolyásolja a politika.
6. Az országnak nem politikai programokra, hanem erőskezű vezetőkre van szüksége.
7. A férfi dolga az, hogy pénzt keressen, a nőnek a háztartással és a gyerekekkel kell foglalkoznia.
8. Fokozott szigor szükséges a közrend védelmében: A rend fontosabb, mint a bűnelkövetők jogai.

Rotált faktoranalízis segítségével a nyolc állítás három jól elkülönülő látens gondolati sémába rendeződik össze (lásd 3. számú táblázat).

A faktorok elnevezése az azokat meghatározó legfontosabb tényező alapján történt. Az első az etatista, államközpontú véleménystruktúra, amelyben az egyének alapvetően a kormánytól (az államtól) várják a problémák megoldását, így az oktatás és egészségügy szervezését, a jövedelemkülönbségek csökkentését. A második faktorban a tekintélyelvű, autoriter vonások sűrűsödnek össze, mint „fokozott szigor szükséges a közrend védelmében”, illetve „Az országnak nem politikai programokra, hanem erőskezű vezetőkre van szüksége”, de itt található a konzervatív női–férfi szerepfelfogás is. Végül, a harmadik faktort alapvetően egy tényező befolyásolja: „Minél kevesebbet avatkozik be a kormány a gazdaságba, annál jobb Magyarországnak”. Ezt a faktort kormányzati beavatkozás elutasítónak neveztük el.

⁷ Pontos kérdés: Kérem mondja meg, milyen mértékben ért egyet vagy nem ért egyet a következő kijelentésekkel! Egyáltalán nem ért egyet (1) – teljesen egyetért (5).

3. táblázat
A politikai értékek faktorai
(rotált faktormátrix)⁸

Állítások	etatiz- mus	tekintély- elvűség	kormányzati beavatkozás elutasítása
A kormány feladata az oktatás és az egészség- ügy szervezése, biztosítása.	+++	0	0
A kormánynak lépéseket kell tennie a jövede- lemkülönbségek csökkentése érdekében.	+++	+	0
Magyarországon az állami intézmények műkö- dését túlságosan befolyásolja a politika.	++	+	+
Fokozott szigor szükséges a közrend védelmé- ben: A rend fontosabb, mint a bűnelkövetők jogai.	++	++	0
Az országnak nem politikai programokra, ha- nem erőskezű vezetőkre van szüksége.	+	++	0
Minél kevesebbet avatkozik be a kormány a gazdaságba, annál jobb Magyarországnak.	+	+	+++
Az állam helyett az embereknek kellene több felelősséget vállalniuk önmagukért.	0	++	0
A férfi dolga az, hogy pénzt keressen, a nőnek a háztartással és a gyerekekkel kell foglalkoznia.	-0	++	+

ANOVA-elemzéssel⁹ vizsgáltuk az egyes integrációs csoportok viselkedését a politikai értékpreferenciák szerint. Az ANOVA elemzés alapján az egyes integrációs csoportok eltérő politikai gondolkodási sémák mentén írhatók le, azonban a nyolc klaszter közül legfeljebb négy-öt viselkedése mutat markáns jegyeket (lásd 4. számú táblázat).

A 4. számú táblázat alapján talán az egyik legmeglepőbb eredmény, hogy a legjobb helyzetben lévő, felülintegrált csoport, a kapcsolatgazdag politikailag aktívak körében a legmagasabb (0,2510) az etatizmus iránti vágy átlaga.¹⁰ Talán

8 +++: 0,7 feletti rotált faktormátrix; ---: -0,7 alatti rotált faktormátrix
++: 0,4–0,69 rotált faktormátrix; --: -0,4--0,69 közötti rotált faktormátrix;
+: 0,1–0,39 rotált faktormátrix; -: -0,1--0,39 közötti rotált faktormátrix
0–0,09 nincs kapcsolat.

1. faktor: eigenvalue: 2,826; cumulative%: 35,776.

2. faktor: eigenvalue: 1,328; cumulative%: 52,370.

3. faktor: eigenvalue: 0,975; cumulative%: 64,555.

KMO: 0,761; sig: 0,000.

9 A használt statisztikai eljárás az integrációs csoportok közötti válaszkülönbségeket vizsgálja. Egészen pontosan az átlagok közötti eltéréseket és azok mértékét mutatja meg.

10 A One-Way ANOVA elemzés Scheffe post hoc tesztje alapján a kapcsolatgazdag politikailag integráltak véleménye statisztikailag különbözik a normaszegő munkaerőpiacon

nem túlzó következtetés, hogy az államtól sokat várnak, cserébe a lojalitásuk – ami pártpreferenciában nyilvánul meg – az átlagnál jóval magasabb. A másik véglet a normaszegő munkaerőpiacon integráltak, akik viszont nagyon elutasítják az állam mindenhatóságát (-0,3139).¹¹ Valószínűleg ezektől eltérő, vélhetően a mindennapi negatív tapasztalatokat ötvöző okok alapján a kirekesztett alulintegráltak is viszonylag magas negatív értéket mutatnak, vagyis nem mindent az államtól várnak.

4. táblázat
Az ANOVA számítás (átlagértékek)¹²

integrációs csoportok	etatizmus értékek	autoriter értékek	kormányzati beavatkozás ellenes értékek
kapcsolatgazdag politikailag aktívak	,2510	-,0760	-,1648
lokálisan integráltak	-,0915	-,2498	-,3568
normakövető munkaerőpiacon integráltak	,1641	-,0136	,1330
normakövető kapcsolatgazdagok	,1727	-,0503	-,3148
normaszegő munkaerőpiacon integráltak, gyengén integráltak	-,3139	,0335	,1354
normakövető dezintegráltak	,0901	,0111	-,0201
kirekesztett alulintegráltak	-,2667	,1889	,1733
átlag	,0258	-,0093	-,0211

Az autoriter értékek elfogadása egyetlen integrációs csoport esetében sem mutat kiugróan magas, pozitív értéket. Ahol a legmagasabb (0,1189), az a kirekesztett alulintegráltak csoportja. A tekintélyelvű erő- és férfiközpontú gondolkodás tehát a legnehezebb és legkiszolgáltatottabb helyzetben lévőknel érzékelhető a leginkább. A statisztikai tesztek szerint a kirekesztett alulintegráltak véleménye a két felülintegrált csoporttól különbözik leginkább. A kapcsolatgazdag politikailag aktívak inkább, a lokálisan integráltak viszont jelentősen elutasítják ezt az autoriter beállítódást (-0,2498).

integráltakétól, valamint a kirekesztett alulintegráltakétól.

- 11 A One-Way ANOVA elemzés Scheffe post hoc tesztje alapján a normaszegő munkaerőpiacon integráltak álláspontja statisztikailag különbözik a normakövető munkaerőpiacon integráltakétól, a normakövető kapcsolatgazdagokétól, a normakövető dezintegráltakétól, valamint, ahogy ezt jeleztük, a kapcsolatgazdag politikailag integráltakétól.
- 12 1. faktor: F-próba: 19,537; sig=0,000. Eta2: 0,057.
2. faktor: F-próba: 4,337; sig=0,000. Eta2: 0,013.
3. faktor: F-próba: 10,902; sig=0,000. Eta2: 0,033.

Végül, a kormányzati beavatkozást elutasító beállítódás szintén a kirekesztett alulintegráltak körében a legmagasabb (0,1733),¹³ míg a lokálisan integráltak és a normakövető kapcsolatgazdagok határozottan ezen álláspont ellen foglalnak állást.

Összességében, a nyolc integrációs csoport közül öt politikai értékpreferenciája rajzolható fel markánsan: a kapcsolatgazdag politikailag aktívak legfontosabb tulajdonsága az állami/kormányzati beavatkozás elfogadása, az etatista gondolkodás. Politikai lojalitásuk mögött tehát elvárások, igények, célok és érdekek húzódnak meg. A normakövető kapcsolatgazdagokra szintén az etatizmus és ezzel párhuzamosan a kormányzati beavatkozást elutasító álláspont tagadása a jellemző. A lokálisan integráltak elutasítják az autoriter gondolkodást, ugyanakkor szemben állnak az állami beavatkozást elutasító állásponttal. A normaszegő munkaerőpiacon integráltak határozottan állami beavatkozás ellenesek. Míg az ötödik markáns csoport a kirekesztett alulintegráltaké: őket a tekintélyelvű, ezzel együtt a kormányzati beavatkozás ellenes attitűd jellemzi.

Ideológiai klaszterek és politikai integráció

Az elemzés második lépésében a 2017-ben bevezetett ideológiai klasztereket állítottuk elő (Gerő–Szabó 2017:129–132). Ahol csak lehetett pontosan követtük a 2017-ben részletesen leírt eljárást, és hat tényezőt vizsgáltunk meg K-means klaszterelemzés segítségével. A hat tényező három szempont mentén csoportosítható:

1. a politikai rendszer, a demokrácia működésével kapcsolatos vélemények: az intézményi bizalom és a demokráciával való elégedettség;
2. politikai értékrend: politikai érdeklődés és bal–jobb orientáció;
3. személyes orientációk: jövőbe vetett bizalom és kockázatkerülés–vállalkozókedv.

2017-ben öt klasztert tudtunk előállítani a fenti dimenziók figyelembevételével: elégedett jobboldaliak, elégedetlen baloldaliak, kritikus jobboldaliak, csak a jövőjükben bízó, valamint a frusztráltak (Gerő–Szabó 2017:132). Bár lehetett némi kétely ezen klaszterek tartósságával kapcsolatban, úgy tűnik, hogy a magyar társadalom ideológiai klaszterei igen stabilnak bizonyulnak. Az alábbi, 5. számú táblázat alapján ötből négy klaszter teljes egészében, az ötödik pedig jórészt előállítható volt az alkalmazott módszer segítségével.¹⁴

Az öt klaszter közül a két legmarkánsabb: a mindennel elégedett és bizakodó „elégedett jobboldaliak” és a minden területen elégedetlen „elégedetlen balolda-

¹³ A One-Way ANOVA elemzés Scheffe post hoc tesztje alapján a kirekesztett alulintegráltak két csoporttól térnek el statisztikailag: a lokálisan integráltaktól és normakövető kapcsolatgazdagoktól.

¹⁴ Az ötklaszteres megoldás 50 iteráció alapján jött létre.

liak”. A másik három klaszter pozíciója a hat tényező mentén jellemzően e kettő között helyezkedik el. Minden klaszter sajátos és intuitíven is jól beazonosítható csoportot ír le. Az elmúlt vizsgálathoz képest egyetlen érdemi változás az ötödik, „frusztráltak” klaszter esetében következett be. A klaszter ugyanis 2018 végén – amikor az adatfelvétel történt – már kevésbé volt frusztrált, növekedett az intézményi bizalma, a demokráciával való elégedettsége, ahol viszont nagyon is hasonló maradt a 3 évvel korábbi mintázathoz, az a jövőbe vetett bizalom alacsony szintje.

5. táblázat
Az értékklaszterek klaszter középpontjai, 2018

klaszterek dimenziói	Elégedett jobboldaliak	Elégedetlen jobboldaliak	Jövőben bízó	Frusztráltak, kilátástalanok	Elégedetlen baloldaliak
A politikai érdeklődés (1–5)	3,47	2,21	2,47	2,56	2,07
Intézményi bizalom (0–10)*	7,74	3,56	5,52	5,77	1,23
Demokrácia működésével való elégedettség Magyarországon? (1–4)	3,12	2,35	2,58	2,46	1,72
Baloldali – jobboldali beállítódás (1–7)	5,78	4,13	4,04	4,05	3,52
Jövőbe vetett bizalom (1–7)	5,90	5,85	5,97	2,97	3,99
Kockázatvállalás (1–7)	5,26	5,10	1,92	3,69	2,73
N	357	485	477	600	471
%	15	21	20	25	19

* Mennyire bízik az Országgyűlésben, a jogrendszerben, a rendőrségben és a politikusokban?

Klaszterelemzésből kimaradtak: 11,5%.

Általánosságban is elmondható, hogy az ideológiai klaszterek politikai rendszerrel kapcsolatos attitűdjei magasabb értéket mutatnak, kivéve a baloldali réteget, amely viszont minden szempontból jóval kritikusabbá vált. Ez a változás utalhat a Nemzeti Együttműködés Rendszerének stabilizálódására, tehát egy általánosabban érvényesülő elégedettségre, a politikai rendszerrel szembeni távolságtartás csökkenésére, másrészt viszont a pártos polarizáció (Patkós 2019) érvényesülésére is utal. Az elégedett klaszterek elégedettebbek, az elégedetlenek még elégedetlenebbek lettek, és emellett a korábban kritikus csoportok (elégedetlen jobboldaliak, csak a jövőjükben bízó vagy a frusztráltak) jövőképe és kockázatvállalási hajlandósága javult.

Az *elégedett jobboldaliak* (15%) az elmúlt 3 év alatt minden szempontból megerősödtek, tömbösödtek. Ők érdeklődnek leginkább a politikai kérdések iránt. Ez az egyetlen klaszter, amely valóban megbízik a politikai intézményekben (7,74) és igen elégedett a létező demokráciával. Magukat erősen jobboldalinak tartják és önképük még pozitívabbá vált: bíznak a jövőben és kockázatvállalóbbá is váltak.

Az *elégedetlen inkább jobboldaliak* (21%) bár politikai értékrendjüket tekintve ők is inkább jobboldaliak (ugyanakkor jobboldaliságuk csökkent, vagyis a centrum irányába húzódtak), csupán átlagos szinten érdeklődnek a politikai kérdések iránt, az intézményekkel szemben óvatosak és a demokráciával is talán inkább elégedetlenek. Személyes orientációkban hasonlóak az elégedett jobboldaliakhoz, kockázatvállalási hajlandóságuk tovább növekedett, de az újabb adatfelvételben már nem a legmagasabb a klasztereken belül.

A jövőben bízók (20%) rendszer-attitűdjei érdemben javultak az elmúlt években. Jobban bíznak az intézményekben, valamivel jobb lett a demokráciával való elégedettségük is. A bal-jobb skálán középre helyezik magukat. Legfontosabb tulajdonságuk, hogy ahogy 3 éve, úgy most is a saját jövőjükben bíznak leginkább. Minden klasztert összehasonlítva, itt a legmagasabb a jövőbe vetett bizalom indexe.

A *frusztráltak, kilátástalanok* (25%) körében hasonló folyamatok zajlottak, mint az előző klaszternél. Javult a rendszerrel kapcsolatos véleményük, némileg csökkent az apátiájuk, ugyanakkor a jövőbe vetett bizalmuk messze a legalacsonyabb az összes klaszter közül, a kockázatvállalási hajlandóságuk pedig átlag alatti.

Végül, az utolsó klaszter az *elégedetlen baloldaliaké* (19%). A személyes értékrenden kívül a többi bevont változót tekintve a legkritikusabb, legkevésbé elégedett klaszterről beszélhetünk, akik apatikusak, rendkívüli módon elégedetlenek a rendszer működésével, a jövőorientációjuk közepes, kockázatvállalási hajlandóságuk viszont inkább alacsony.

Korábbi elemzésünkben azt találtuk, hogy egyes ideológiai klasztereken belül domináns vagy erősen túlreprezentált politikai közösségek találhatóak. Az elégedett jobboldaliakat úgy jellemeztük, mint akik politikailag a Fidesz–KDNP körül jelennek meg, egységesnek és tömbszerű klaszternek tűnnek. A 2018 őszen, azaz a harmadik kétharmados győzelmet követően lezajlott adatfelvétel megerősítette előző eredményeinket (lásd 6. számú táblázat).

6. táblázat
Az integrációs csoportok és az értékklaszterek
(kérdésre választ adók, %)¹⁵

	elégedett jobboldaliak	elégedetlen jobboldaliak	jövőben bízók	frusztráltak, jövőnélküliek	elégedetlen baloldaliak	minta
Fidesz–KDNP	68	24	35	28	10	31
hagyományos baloldali pártok	3	6	14	10	17	10
Jobbik	7	9	7	5	8	7
liberális, zöld pártok	3	8	5	6	4	6
egyéb pártok	1	3	1	5	3	3
pártot választók	82	50	62	54	42	57
nem tudja	7	29	19	22	23	21
nem válaszol	7	13	13	13	15	13
nem menne el	3	9	5	11	19	10
ismeretlen pártpreferenciájúak	17	50	38	46	58	43
mindösszesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Bár minden ideológiai klaszteren belül vannak domináns politikai pártok, valójában csak egy, minden szempontból kiemelkedő ideológiai klaszterről beszélhetünk: az elégedett jobboldaliakról. 2017-hez hasonlóan az elégedett jobboldaliak 68%-a a Fidesz–KDNP-re szavazna úgy, hogy egyetlen más párt támogatottsága sem haladja meg az átlagot ebben a klaszterben, az ismeretlen pártpreferenciájúak aránya pedig lényegesen átlag alatti. Tehát egy erős, pilléresedett, ideológiailag egységes, összetartó rétegről beszélünk, amely – ahogy erre 2017-es tanulmányunkban rámutattunk – egy politikai vezér, Orbán Viktor körül sűrűsödik. Az Orbán Viktor vezette politikai csoportosulás esetében jól működik az ellenségképek és veszélyek identifikációs szerepe, azokat a veszélyeket és ellenségeket fogadja el a tábor, amit a kormányzati politika elvár. Ennél a klaszternél nem túlzás erős politikai integráltságot feltételezni. A többi klaszter vonatkozásában azonban az ideológiai integráltság nem erős.

¹⁵ Az alacsony elemszámok miatt egyes pártok szavazóit összevontuk:

Hagyományos baloldali pártok: DK, MSZP

Liberális, zöld pártok: LMP, Momentum, Liberálisok.

Az egyéb pártok további elemzése az alacsony elemszám miatt nem lehetséges!

Akkor jelöltünk félkövérrel egy cellaértéket, ha az mintabeli megoszlástól minimum 3 százalékponttal magasabb.

Pearson Chi2: 458,698; sig:0,000; Cramer's V: 0,219.

Az elégedetlen jobboldaliak körében 2017-ben még a Jobbik volt felülreprezentált, de ez az ideológiai klaszter elveszítette politikai kapaszkodóját a 2018-as választási kudarcot követően. Vona Gábor lemondott a pártelnökségről és kiszállt a pártpolitizálásból. Ennek következtében az elégedetlen jobboldaliak között relatív többségbe kerültek azok, akik nem tudják, hogy melyik pártra szavazzanak, így a klaszter átmenteni jelleget mutat. Az elégedetlen jobboldaliakon belül is majd minden negyedik személy a Fidesz–KDNP-re szavazna, de ez így is érdemben alacsonyabb, mint előző elemzésünkben tapasztaltuk.

A jövőjükben bizakodók a második „legfideszesebb” klaszter, amit a politikai intézményekbe vetett bizalom, valamint a demokráciával való elégedettség növekedése jellemez. A Fidesz–KDNP 3 évvel korábban ebben a klaszterben nem volt erős, ami mindenképpen egy érdekes elmozdulásra, és a Fidesz–KDNP által létrehozott Nemzeti Együttműködési Rendszer esetleges stabilizálódására utalhat. Megemlítendő azonban, hogy ebben a klaszterben a hagyományos baloldali pártok (MSZP és DK) támogatottsága átlag feletti, 14%.

A frusztráltak, jövő nélküliek – ahogy jeleztük – 2018 második felében már kevéssé voltak frusztráltak, sokkal inkább a jövőjüket látták veszélyeztetve. Az egyedüli olyan klaszterről van szó, amelyen belül a mintához képest egyetlen politikai párt támogatottsága sem tér el egymástól szignifikáns módon. Ahogy jeleztük azonban, ez a klaszter alakult át leginkább 2017-hez képest. Akkor a hagyományos baloldali pártok, így az MSZP és a DK, valamint az egyéb pártok választottsága volt relatíve magas ebben a klaszterben.

Végül, az utolsó klaszter az elégedetlen baloldaliaké, akiknek 17%-a támogatná valamely baloldali ellenzéki pártot, és ahol a Fidesz–KDNP támogatottsága messze a legalacsonyabb. Az elégedetlen baloldaliak körében ugyanakkor érződik egyfajta politikai kiábrándultság, amit jól jelez, hogy 19%-uk semmiképp sem menne el szavazni egy most esedékes parlamenti választáson. Érdekes azonban jelezni, hogy az adatfelvétel 2018 őszén a Fidesz–KDNP harmadik kétharmados győzelme után készült, így az ellenzéki szavazók csalódottsága nem volt ok nélküli.

Az ideológiai értékklasztereket összességében az elégedettség növekedésével párhuzamosan a hatalom pártjainak előretörése és megerősödése jellemzi. A kevéssé fideszes ideológiai csoportokon belül azonban az ellenzéki pártok szavazóinak elbizonytalanodása, politikai dezintegrációja jelenik meg.

Az integrációs csoportok világosan elrendeződő szerkezetben oszlanak meg az ideológiai értékklaszterek között (lásd 7. számú táblázat).

7. táblázat
Az integrációs csoportok és az értékklaszterek
(kérdésre választ adók, %)¹⁶

Érték- klaszterek	kapcsolatgazdag politikailag aktívak	lokálisan integ- rááltak	normakövető munkaerőpiacon integráltak	normakövető aktívak	normaszegő munkaerőpiacon integráltak	norma-követő dezinintegráltak	kirekesztett alulintegráltak	minta
Elégedett jobboldaliak	29	30	5	20	20	6	7	15
Elégedetlen jobboldaliak	21	24	29	18	25	14	13	21
Jövőben bízók	23	13	17	32	12	22	17	20
Frusztráltak, jövönélkü- liek	18	21	14	26	33	29	37	25
Elégedetlen baloldaliak	8	11	34	5	10	29	26	19
Összesen	100	100	100	100	100	100	100	100

A két felső csoporton belül egyértelműen az elégedett jobboldaliak vannak jelentős mértékben, a mintabeli megoszláshoz képest kétszeresen felülreprezentálva. A középen elhelyezkedő gazdaságilag aktív integrációs csoportok közül kettőben található még átlag feletti mértékben az elégedett jobboldali klaszter, ezek a normakövető kapcsolatgazdagok és a normaszegő munkaerőpiacon integráltak. A további három integrációs csoportban azonban jelentős az elégedett jobboldaliak alulreprezentáltsága.

Az elégedetlen jobboldaliak legnagyobb arányban a normakövető munkaerőpiacon integráltak körében mutathatók ki, de a lokálisan integráltak és a normaszegő munkaerőpiacon integráltak között is átlagon felüli az arányuk.

A két alulintegrált látens csoporton belül a jövönélküliek és az elégedetlen baloldaliak vannak többségben, vagyis az integráció hiánya együtt jár a politikai kiábrándultsággal és politikai frusztrációval.

¹⁶ Akkor jelöltünk félkövérrel egy cellaértéket, ha az mintabeli megoszlástól minimum 3 százalékponttal magasabb.
 Pearson Chi2: 356,391; sig:0,000; Cramer's V: 0,217.

Részvétel – szervezettség és politikai integráció

Az elemzés utolsó lépéseként a politikai integráció szervezeti, részvételi dimenzióját vizsgáltuk meg. Arra kerestük a választ, hogy a politikai részvétel és szervezettség a társadalom mely rétegeit éri el, alacsony vagy inkább magas ellenállási potenciál mentén írható-e le a magyar társadalom.

A politikai mobilizáció felfogható mint a rendszerintegráció aktív formája (Kiss 2015). A mobilizációs folyamat önmagában integrál, hiszen mozgósít, szervez, bevon egyes rétegeket, szervezi az életvilág különböző, egymástól távol lévő közösségeit. Ebben az értelemben a mobilizáció nem más, mint egy médium, csatorna, amelyen keresztül zajlik az integráció. A mobilizált társadalmi rétegek integrációs szintje is eltérő. Nagyon érdekes azonban, hogy a mobilizáció nemcsak mélyíti a társadalmi integrációt, de adott esetben dezintegrációs folyamatokhoz is vezethet. Egyrészt, a mobilizáció során mindig vannak mobilizáltak és demobilizáltak. A politikai rendszer számára azonban nem mindegy, hogy mekkorák és milyen tartósan maradnak fenn a mobilizált csoportok, mekkora a hatásuk a társadalom egészére, és összességében milyen a hatásuk a rendszer stabilitásának befolyásolására. Tehát, a mobilizáció megmarad-e a rendszer keretein belül, vagy kikezdi a tartalmilag diffúz tömegjelölést, a rendszer feltétel nélküli elfogadottságát.

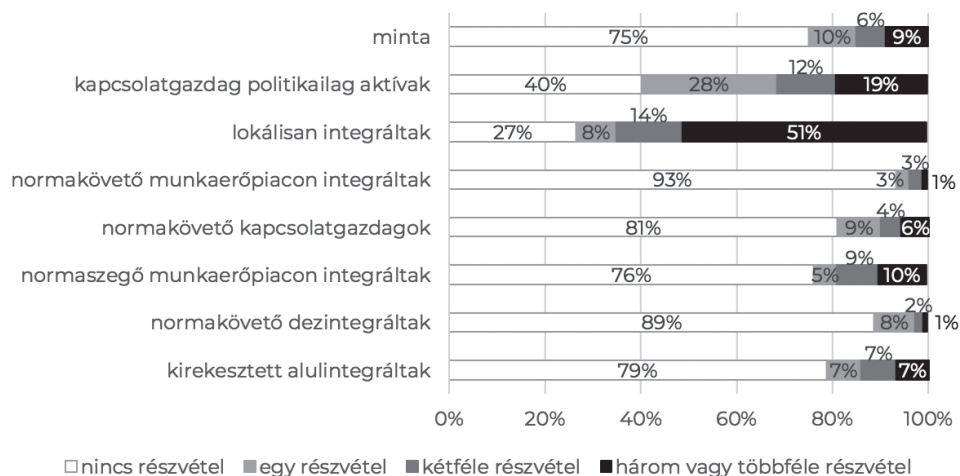
Másrészt, az sem mindegy, hogy a részvétel milyen csatornáit választják a szereplők. A részvétel eszközzrendszere rendkívül változatos, a legtágabb, konvencionális formától egészen az erőszakos formáig terjed (Tarrow 1989, Koopmans 1998, Theocharis-van Deth 2017). Az eszközök az egyének eltérő bevonódását, eltérő energia- és anyagi ráfordítását igénylik. Alapvetően fontos azonban, hogy ezek mennyire kapcsolódnak a politikai rendszer intézményesített csatornáikhoz. Míg a választási részvétel például erősen kapcsolódik ahhoz, addig a bojkott vagy a tüntetések az intézményesített szereplők és csatornák teljes mellőzésével is történhetnek, és jóval konfrontatívabb hangvételűek lehetnek.

A MTA Kiválósági Együttműködési Program „Mobilitás Kutatási Centrum” 2018-as kutatásában 12 féle közéleti, politikai részvételi formát soroltunk fel, és azt kérdeztük, hogy az adatfelvételt megelőző 12 hónapban részt vett-e valamelyikben:¹⁷ 2018 őszén a magyar társadalom 25%-a vett részt valamilyen közéleti, po-

17 Pontos kérdés: „Különböző módokon lehet a közügyekben cselekedni, a problémák megoldásáért fellépni. Kérem, mondja meg mindegyikről, hogy előfordultak-e már Önnel az elmúlt évben?”:

- bármilyen módon kapcsolatba lépett országgyűlési képviselőjével vagy más országos politikussal (levélben, interneten, személyes úton);
- bármilyen módon kapcsolatba lépett helyi önkormányzati képviselőjével, polgármesterével (levélben, interneten, személyes úton);
- tevékenykedett egy politikai szervezetben (akár párt) vagy politikai mozgalomban, részt vett a rendezvényein;

1. ábra
Politikai részvételek gyakorisága az integrációs csoportokban
(teljes népesség, %)

litikai cselekvési formában, háromnegyede pedig tartózkodott az aktivizmustól (lásd: 1. számú ábra). A politikai aktivitás élesen szegmentálja a társadalmat aktívakra és passzívokra.

A felülintegrált csoportok politikai részvétele kimagasló, hiszen a kapcsolatgazdag politikailag aktívak 60%-a, míg a lokálisan integráltak 73%-a aktív legalább egyféle politikai részvételi formában. Különösen figyelemre méltó ez utóbbi csoport nagyon magas többszörös politikai aktivitása. A többi csoport részvétele vagy megfelel az átlagnak, vagy a mintabeli megoszláshoz képest lé-

- részt vett egy politikai párt kampányában, (pl. plakátolás, jelkép, jelvényviselés, szórólapozás);
- tiltakozó levelet, petíciót írt alá, részt vett aláírásgyűjtésben;
- részt vett engedélyezett vagy nem engedélyezett nyilvános demonstráción, tüntetésen, vonuláson;
- szándékosan, elvi okokból vásárolt vagy nem vásárolt, bojkottált bizonyos árucikkeket (politikai, etikai, környezetvédelmi megfontolásból);
- pénzt adományozott egy politikai vagy civil szervezetnek vagy csoportnak;
- betelefonált rádió, tévé-műsorokba, SMS-ben szavazott televíziós, rádiós műsorok közéleti adásaiban;
- interneten, Facebookon like-olt, szavazott, posztolt vagy hozzászólt valamilyen közélettel, politikával kapcsolatos kérdésben;
- részt vett helyi esemény, közösségi megmozdulás (például falunap, búcsú, karnevál, felvonulás, helyi sportesemény) szervezésében;
- részt vett lakossági fórumon.

Az eredmények részletes bemutatását lásd Szabó–Gerő (2019:103–111).

nyegesen alacsonyabb (normakövető munkaerőpiacon integráltak, normakövető kapcsolatgazdagok, normakövető dezintegráltak).

Theocharis és van Deth (2017), valamint Oross és Szabó (2019) eljárásait követve faktoranalízist készítettünk a 12 vizsgált részvételi formára. A rotált faktorelemzés öt jól elkülöníthető, eltérő egyéni bevonódást és elköteleződési szintet jelentő részvételi típust hozott létre: hagyományos, közvetlen, online, helyi és fogyasztói (lásd 8. számú táblázat).¹⁸ (A politikai részvételt kitüntetett formáját, a választási részvételt külön típusként, külön is elemeztük.)

8. táblázat
Politikai részvételi típusok

hagyományos	online	helyi	közvetlen	fogyasztói
tevékenykedett egy politikai szervezetben	interneten, like-olt, szavazott, posztolt	részt vett helyi esemény, szervezésében	petíciót írt alá	bojkottált bizonyos árucikkeket
részt vett egy politikai párt kampányában,	betelefonált rádió-, tévéműsorokba	részt vett lakossági fórumon	részt vett nyilvános demonstráción	pénzt adományozott politikai vagy civil szervezetnek
kapcsolatba lépett országos politikussal	részt vett helyi esemény szervezésében	kapcsolatba lépett helyi képviselőjével	–	–
6%	14%	19%	6%	5%

A magyar társadalom aktivitását a helyi, lokális, a klasszikus politikai aktivizmustól (tüntetés, petíció) erősen elkülönülő részvétel dominálja (pl. részvétel a helyi események szervezésében, a helyi lakossági fórumokon, valamint kapcsolat a helyi politikussal, a polgármesterrel), amit közösségi médiában, illetve az egyéb médiában való interaktív részvétel követ (19%, illetve 14%). Az erősebb politikai elköteleződést tételező offline típusok (így a pártokhoz kötődő hagyományos, valamint a relatíve magasabb bevonódást elváró közvetlen részvétel) 5–6%-os gyakoriságot mutatnak. Az integráció különböző szintjein lévő csoportok politikai aktivitása lényegesen eltérő az egyes részvételi típusokban. A 9. számú táblázat alapján az erősebben integrált csoportok jelentősen felülreprezentáltak a különböző részvételi típusokban.

¹⁸ A rotált faktorelemzés eredményeit lásd a függelékben. Saját felosztásunkhoz (Szabó-Gerő 2019) képest egyetlen eltérést regisztráltunk. A fogyasztói részvételt (bojkott és hozzá kapcsolódóan szervezetek támogatása) a közvetlen formákhoz soroltuk.

9. táblázat

Az integrációs csoportok részvétele részvételi típusonként
(ANOVA elemzés, átlagok, 0=nincs részvétel; 1= van részvétel)¹⁹

	hagyományos	online	helyi	közvetlen	fogyasztói
kapcsolatgazdag politikailag aktívak	,1593	,2296	,4819	,1421	,1044
lokálisan integráltak	,3230	,4573	,5721	,2968	,3549
normakövető munkaerőpiacon integráltak	,0060	,0545	,0430	,0038	,0038
normakövető kapcsolatgazdagok	,0257	,1293	,1265	,0245	,0175
normaszegő munkaerőpiacon integráltak	,0249	,1875	,1795	,0547	,0336
normakövető dezintegráltak	,0025	,0433	,0861	,0148	,0050
kirekesztett alulintegráltak	,0898	,0836	,1424	,0515	,0455
Összesen	,0565	,1334	,1853	,0564	,0468

A kapcsolatgazdag politikailag aktívak és – leginkább – a lokálisan integráltak dominálják a részvételi formákat. Szó sincs tehát arról, hogy az integráció szempontjából kedvezőbb helyzetben lévők nem élnének a részvétel lehetőségével, sőt érdekeiket hatványozottan artikulálják. A hagyományos, pártokhoz kötődő részvételi típusban a lokálisan integráltak ötször, a kapcsolatgazdag politikailag aktívak háromszor nagyobb arányban vesznek részt, de közel hasonló arányt rögzíthetünk a közvetlen, jelentősebb anyagi és személyes elköteleződést jelentő típus esetében is.

Bármely részvételi típust vizsgáljuk is, a normakövető munkaerőpiacon integráltak és a normakövető dezintegráltak bevonódása a legalacsonyabb szintű, gyakran a nullához erősen közelít.

19 Az egyszerűbb értelmezhetőség kedvéért külön-külön egy dummy típusú változóba rendeztük a részvételi típusokat. Így, ha az átlagérték közel van a nullához, akkor nincs részvétel, és minél jobban közelít az egyhez, annál magasabb a részvétel. Minimum érték=0, maximum érték=1.

F-próba: 50,864; sig=0,000; eta2: 0,124.

F-próba: 34,823; sig=0,000; eta2: 0,089.

F-próba: 79,266; sig=0,000; eta2: 0,182.

F-próba: 37,521; sig=0,000; eta2: 0,095.

F-próba: 57,123; sig=0,000; eta2: 0,138.

Az ANOVA Post hoc Scheffe-tesztje alapján a kapcsolatgazdag politikailag aktívak részvétele a hagyományos típusban a kirekesztett alulintegráltakétól eltekintve mindenki-től eltérő. A lokálisan integráltaké szintén minden csoporttól elkülönül.

Hasonló megállapításokat tehetünk az online, a helyi, a közvetlen, valamint a fogyasztói részvételre vonatkozóan is.

Fontos azonban megjegyezni az eredmények értelmezésekor, hogy a részvétel, ha nem is ennyire kifinomultan, de a látens klaszterek előállításakor bemeneti változóként szerepelt. Önmagában tehát az, hogy a kapcsolatgazdag politikailag aktívak és a lokálisan integráltak aktív csoportok, talán kevésbé meglepő. Az már sokkal inkább az, hogy szinte minden részvételi típust dominálnak, mindegyikben meghatározó a súlyuk. Ami különösen érdekes témánk szempontjából, hogy nemcsak a politikai integrációt megalapozó részvételi típusokban jelennek meg (hagyományos, közvetlen), hanem a civil társadalomhoz jobban kötődő helyi, lokális formákban is messze a legaktívabbak. Vagyis a falunapok, búcsúk, karneválok, helyi felvonulások és sportesemények szervezésében is azok a csoportok a hangadóak, akik egyébként – ahogy arra fentebb utaltunk – ideológiailag elkötelezettebbek, és inkább a kormánypártok irányába húznak. A közvetlen környezet véleményvezéréivé, véleménybefolyásolóivá tudnak válni: nemcsak a helyi politikai kultúrát képesek befolyásolni, de a civil társadalom működésében is meghatározó lehet a szerepük. A többi csoport részvétele alacsonyabb és a média világára (online), valamint a lokális térre koncentrálódik.

Választási részvétel

A politikai integráció szempontjából kitüntetett figyelmet érdemel a választási részvétel, mint a politikai rendszer legitimitációjának kulcsa. A rendszer maximális integrációját az jelenti, ha sokan vesznek részt a választáson, és a résztvevők a rendszer status quoját őrző pártokra szavaznak (akik egy többpártrendszerben nem feltétlenül csak a kormánypártok). Magyarországon 1990 óta nyolc országgyűlési választást tartottak, átlagosan 65,56%-os részvételi aránnyal. Az integráció gyakorlati működése szempontjából nem mindegy azonban, hogy kik, milyen arányban vesznek részt a választásokon.

A választásokon, mint rendszerlegitimáló aktusokon a kapcsolatgazdag politikailag aktívak részvételi szándéka a legmagasabb (79%). Vélelmezhető, hogy ebben a csoportban olyan identitások és normák működnek – a részvétel érték, választani állampolgári kötelezettség –, amelyek önmagukban biztosítják az integráció működését. A lokálisan integráltak választási részvételi szándéka lényegesen alacsonyabb, de a mintaátlagot meghaladó. E két, egyébként dominánsan inkább Fidesz–KDNP-t támogató csoporton kívül egyetlen integrációs csoport van még, ahol a mintaátlagot valamivel meghaladó a választási részvételi szándék, ez a normakövető aktívaké. Minden más integrációs csoport szituációfüggően, vélelmezhetően politikai ösztönzők hatására vesz részt a választásokon (lásd 10. számú táblázat).

10. táblázat
Az integrációs csoportok választási részvételi hajlama
(teljes népességre vonatkozó adatok, %)²⁰

részvételi szándék	Kapcsolatgazdag politikailag aktívák	Lokálisan integráltak	Normakövető kapcsolatgazdagok	Normakövető munkaerőpiacon integráltak	Normaszegő munkaerőpiacon integráltak	Normakövető dezintegráltak	Kirekesztett alulintegráltak	Összesen
biztosan részt vesz	79	46	42	29	23	32	23	38
valószínűleg részt vesz	15	40	40	41	52	34	43	38
biztosan nem vesz részt	1	4	4	14	4	16	10	9
egyéb válasz	5	10	15	15	20	18	24	16

Az ideológiai klaszterek esetében hasonló eredményekre jutunk. Az elégedett jobboldaliak biztos részvételi szándéka a legmagasabb (53%), ugyanakkor ez egyetlen más ideológiai értékklaszter esetében sem haladja meg a mintabeli átlagot.

A választásokon való részvétel magas szintje fontos a Nemzeti Együttműködés Rendszerének legitimációjához, és mint látható, a 2018-as választási részvételi mintázat pont azt a struktúrát mutatja, ami az ehhez szükséges „ideális” eredményekhez vezethet. A hatalom szempontjából a különböző integrációs csoportok megnyerése és bevonása tehát eltérő költséggel, ugyanakkor eltérő haszonnal jár. Míg a két felülintegrált csoport esetében a részvétel ösztönzése egyértelműen a status quo megőrzését segíti elő, addig az alulintegrált csoportoknál a bevonás kritikus, váratlan és kisebb haszonnal járó következményeket eredményezhet. E csoportok esetében viszont más társadalmi ösztönzők, így a társadalmi redisztribúciós folyamatok megfelelő irányítása, a politikai kommunikáción keresztüli erősebb befolyás létrehozhatják a status quo fenntartását, és megalapozhatják a diffúz tömeglojalítás kialakítását.

²⁰ Akkor jelöltünk félkövérrel egy cellaértéket, ha az mintabeli megoszlástól minimum 3 százalékponttal magasabb.
 Pearson $\chi^2=389,735$, sig=0,000. Cramer'V=0,190.

Civil szervezettség

Végül megvizsgáltuk a civil szervezetekben való bevonódás és az integráltság kapcsolatát (a civil szervezetekhez kötődés részletes eredményeit lásd Szabó–Gerő 2019:112–122). 10 formálisan működő vagy informális szerveződéshez való kötődést vizsgáltunk, amelyek között közéleti, politikai és közülethez nem kötődő típusok is voltak.²¹ Más vizsgálatokban az egyesületi tagság aránya a teljes népességben 15% és 25% körül mozog. Az általunk 2018-ban mért arány a mintánkban ennek a várható aránynak megfelelő 27%. A társadalom mintegy negyede kötődik tehát a civil társadalom szélesen értelmezett fogalmához, durván háromnegyede azonban dezintegrált ilyen szempontból. Tovább árnyalja ezt a megállapítást, hogy a kötődés jelentős része szabadidős szervezetekhez fűződik, a közéleti, politikai szervezetekhez való kapcsolódás sokkal mérsékeltebb: míg a sportegyesületekben, sportklubokban a társadalom 13%-a, a kulturális vagy hobbi körökben a válaszadók 6%-a vesz részt, addig az oktatási és egészségügyi szervezetekben mindössze 4%-nyian, a szakszervezetekben és pártokban pedig még ennél is kevesebben.

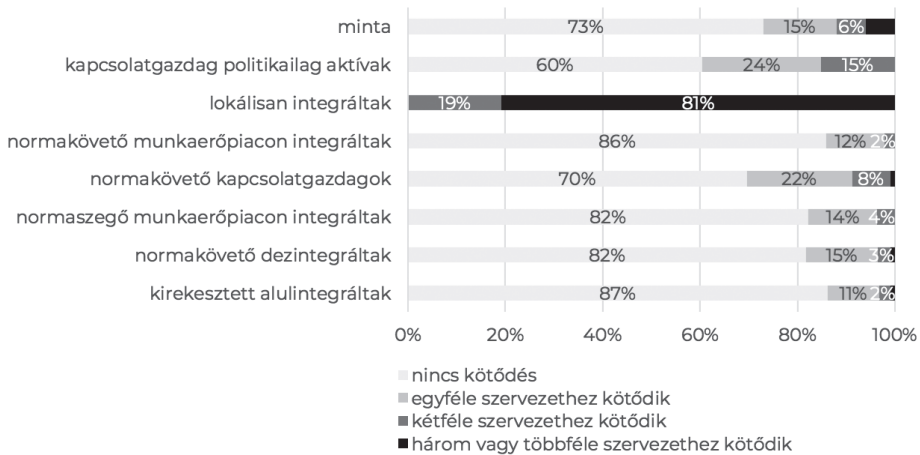
Az egyes integrációs csoportok civil szervezettsége igen eltérő. A kapcsolatgazdag politikailag aktívak és a lokálisan integráltak szervezetekhez kötődése az átlagot lényegesen meghaladó, nagyságrendekkel magasabb.²² Különösen érdekes a lokálisan integráltak csoportja, akiknél az adatok szerint nincs olyan személy, aki ne kötődne valamilyen civil szerveződéshez. Rajtuk kívül a mintabeli megoszlást kissé meghaladó szervezettsége a normakövető kapcsolatgazdagoknak van. A többi integrációs csoport viszont civil szervezeti kötődés szempontjából (is) inkább jelentősen alulintegráltak tekinthető.

21 Különböző egyesületeket, társaságokat, önkéntes szervezeteket soroltunk fel. Kötődik-e valamilyen módon:

- sportklub, (természetjáró, horgász stb.) sportegyesület
- kulturális vagy hobbi kör (tánc, színjátszó, dalárda, filmklub, felolvasó kör, zenekar, hagyományőrző egyesület, stb.)
- ifjúsági, diák- illetve hallgatói szervezet
- oktatással vagy egészségüggyel foglalkozó szervezetek
- környezetvédelemmel foglalkozó szervezetek
- karitatív, hátrányos helyzetűekkel, idősekkel, szociális ügyekkel foglalkozó szervezet, egyesület, mozgalom
- vallási, egyházi szervezet
- szakszervezet, szakmai (gazdasági, tudományos) kör, társaság
- politikai (párt, politikai ifjúsági szervezet, közéleti kérdéseket felvállaló, polgári kör) szervezet
- szülői közösség, szomszédsági/lakóhelyi csoport, nyugdíjas klub.

22 Az ideológiai értékklaszterek esetében is hasonló eredményekre jutunk: a jobboldaliak tűnnek ki, hiszen nekik lényegesen magasabb az egyesületi kötődésük. Az elégedett jobboldaliak egyharmada, az elégedetlen jobboldalik 31%-a kötődik valamilyen civil szerveződéshez. Az elégedetlen baloldaliaknál ez az arány mindössze 18%.

2. ábra
A szervezetekhez kötődés gyakorisága az integrációs csoportokban
(teljes népesség, %)

Az egyesületeket, civil szervezeteket két típusba soroltuk: a közéleti jellegűek és a nem közéleti jellegűek, azaz a klasszikus civil szervezetek (lásd 11. számú táblázat). Ez utóbbiak a sport- és kulturális szervezetek, a karitatív és hátrányos helyzetűekkel foglalkozó szerveződések, az ifjúságot és oktatást támogató egyesületek, alapítványok, informális csoportok.

A politikai részvételnél azt láttuk, hogy a felülintegrált csoportok minden részvételi típusban felülreprezentáltak, és ugyanennek az ellentéte volt igaz az alulintegrált csoportokra. Arra a kérdésre keressük a választ, hogy ez az eltérés a civil társadalom szintjén is így jelenik-e meg.

Az integrációs csoportok közül a kapcsolatgazdag politikailag aktívak és leginkább a lokálisan integráltak a közéleti jellegű és a nem közéleti jellegű (klasszikus civil) szervezetekben is többszörösen felülreprezentáltak. Akár a mintaátlaghoz, akár a többi látens csoporthoz képest is kiemelkedik a civil szervezeti aktivizmusuk. A közülethez kötődő szervezetekben egyetlen másik csoport sem felülreprezentált, míg a klasszikus civil szervezetekben a normakövető kapcsolatgazdagok is átlag feletti eredménnyel rendelkeznek.

11. táblázat
Az integrációs csoportok szervezettsége
(ANOVA, átlagértékek)²³

integrációs csoportok	közéleti szervezet	nem közéleti szervezet
kapcsolatgazdag politikailag aktívak	,161	,308
lokálisan integráltak	,658	,982
normakövető munkaerőpiacon integráltak	,024	,128
normakövető kapcsolatgazdagok	,040	,280
normaszegő munkaerőpiacon integráltak	,045	,146
normakövető dezintegráltak	,061	,138
kirekesztett alulintegráltak	,050	,096
összesen	,091	,220

A társadalom nagy része – és ezzel párhuzamosan az integrációs csoportok többsége – ugyanakkor nemcsak a részvételi, de szervezeti kötődés szempontjából is alulintegrált. Külön érdekesség, hogy az ideológiai klaszterek közül is az elégedett jobboldaliak emelhetők ki, akik a közéleti szervezetekben és a nem közéleti jellegű szervezetekben is nagy arányban involválódnak. A civil részvétel általában véve alacsony, és elsősorban a nem közéleti szervezeteket célozza. Jóval kisebb arányú és a közéleti szervezetekben való részvétel csupán a jól integrált csoportokra jellemző. Van valamekkora szervezettség a legtöbb csoportban, azonban ez a magán- vagy másképpen a nem-politikai szférában marad, így nem válik közvetlen rendszertámogatóvá és a rendszer gyarmatosító mechanizmusait sem tudja közvetlenül ellensúlyozni.

Összességében, a politikai integráltság különböző dimenziói és szintjei igen eltérő módon érintik az integrációs csoportokat és az értékklasztereket. Nincs olyan dimenzió, legyen az ideológiai, érték vagy részvételi, ahol a felülintegrált csoportok ne különülnének el élesen, világosan a többitől, és ne lenne kézzelfogható az integráltságuk magas foka. A többi integrációs csoport azonban eléggé „vegyes”, legyen szó akár ideológiai karakterről, akár részvételről, akár szervezettségről. A politikailag felülintegrált csoportok pártpreferenciája a leginkább

²³ Az egyszerűbb értelmezhetőség kedvéért egy-egy dummy típusú változóba rendeztük a szervezeti formákat. Így, ha az átlagérték közel van a nullához, akkor nincs szervezeti kötődése, és minél jobban közelít az egyhez, annál nagyobb a szervezeti kötődés. Minimum érték=0, maximum érték=1.

F-próba: 106,306; sig=0,000; eta2: 0,228.

F-próba: 96,358; sig=0,000; eta2: 0,212.

Az ANOVA Post hoc Scheffe-tesztje alapján a kapcsolatgazdag politikailag aktívak közéleti és klasszikus civil szervezeti kötődése a minden más klasztertől eltérő. A lokálisan integráltaké szintén elkülönül a többi klasztertől.

koncentrált, méghozzá a kormányzópártok irányába. Annak az eldöntése külön mérlegelést kíván, hogy a felülintegráltság (az érdekek magasabb becsatornázása iránti igény) okozza-e a Fidesz–KDNP-pártiságot, vagy fordítva: a rendszer fennmaradása érdekében úgy integrál, hogy a rá szavazó csoportok dominánsan jelenjenek meg a társadalom minden szegmensében, aminek a következménye a politikai stabilitást eredményező Fidesz–KDNP iránti elköteleződés.

Következtetések

Ebben a tanulmányban azt elemeztük, hogy milyen módon integrálja a politika a magyar társadalmat és hogy a 10 éve hatalmon lévő politikai erő a Fidesz–KDNP mennyire képes olyan diffúz tömeglojalitást létrehozni, amely stabilizálja a Nemzeti Együttműködés Rendszerét.

Ehhez elsősorban Jürgen Habermas, a kollektív cselekvés elméletében kifejtett rendszerelméletét használtuk elméleti keretként, amit Kiss Balázs politikai integrációra vonatkozó állításával, valamint az állampolgári kultúra elméletével egészítettünk ki. Röviden, a fő feltételezésünk az volt, hogy elsősorban a politikai keretfeltételek bezárására, centralizálásra és a tömegkommunikáció hatalom általi kontrolljára építő Nemzeti Együttműködés Rendszere arra törekszik, hogy a társadalmat a politikai értékek és részvétel szerint integrálja úgy, hogy az integrációs folyamatban a polarizáció jelenti az egyik legfontosabb, mind a kormánypárti, mind az ellenzéki térfelet integráló tényezőt. Ebben a folyamatban a hatalom nem a társadalom politikától való teljes elidegenítésére törekszik, hanem a rendszer működéséhez fontos minimális információs bemenetek megteremtésére és még inkább a legitimitáció megalapozására. Azaz a saját térfelén inkább lojális, míg az ellenzéki térfelén inkább asszertív állampolgári kultúra kialakítására tesz lépéseket.

Ehhez a Kovách és szerzőtársai által létrehozott integrációs csoportokat három tényező, a pártpreferencia, a politikai attitűdök és politikai értékek, illetve a politikai részvétel szempontjából vizsgáltuk meg.

Az elemzésből nem kettő, hanem inkább egy háromosztatú társadalom képe rajzolódik ki. Úgy tűnik, hogy bár van némi összefüggés az integrációs csoportok és a pártpreferencia között, különösen a kormányzópártok esetében, de ennél sokkal erősebb az állammal szembeni viszony és a politikai értékrend, valamint az integrációs csoportok kapcsolata. A felülintegrált csoportok körében találkozzunk legnagyobb arányban az elégedett jobboldaliakkal, akik bíznak a politikai intézményekben, a demokrácia működésével is elégedettek és a jövőjükben is bíznak. Ezekre a csoportokra jellemző az etatizmus és a viszonylag magas részvétel is, habár ez elsősorban a választási, a helyi és a nem közéleti civil szerve-

zeti formákban való részvételben jelenik meg. Ezek a csoportok bár dominánsan a kormányzópártokhoz kapcsolódnak, de nem tekinthetők kizárólagosan a kormányzópártok támogatóinak. Összességében mégis úgy tűnik, hogy a kapcsolatgazdag és a lokálisan integrált csoportok elsősorban az Almond–Verba–Pye féle *lojális állampolgári kultúra* modellje szerint működnek, és ezzel biztosítják a rendszer számára szükséges diffúz tömeglojalitás létrejöttét. A rendszer rajtuk keresztül erősen jelen lehet a civil szféra – az életvilág – számtalan területén, mert ezek a csoportok nem csupán önmaguk politikához való viszonya miatt meghatározó szereplői a magyar társadalom integrációjának, hanem társadalmi és hatalmi pozícióik, gazdasági és kulturális tőkék miatt a leghatékonyabb integrátorok is (lásd erről a Kultúra és Közösség 2020/2. száma Városok, Közösségek, Integrációk blokkját, 5–117.).

A többi integrációs csoportban találjuk az elégedetlenebb érték-klasztereket: a jobboldali elégedetlenség alapvetően a lokálisan integráltak és a különböző, munkaerőpiacon integrált csoportok közül kerülnek ki, a jövőjükben bízó elsősorban szintén a munkaerőpiaci integráción keresztül kapcsolódnak a rendszerhez, míg a frusztráltak és elégedetlen baloldaliak inkább az alulintegrált csoportokból kerülnek ki.

Ezekben egyrészt nyomát találjuk a *lojális állampolgári kultúrának*, hiszen az *alulintegrált csoportok közül a kirekesztettekre jellemző az átlaghoz közelítő részvétel, ugyanakkor*, mivel közöttük találjuk a frusztráltak jelentős részét, valószínűleg a helyzetük ellenére bíznak a politikai intézményekben.

Feltehetően mind a felülintegrált, mind a közepesen integrált csoportokban megtaláljuk az *asszertív állampolgári kultúrát* is, hiszen a felülintegrált csoportokban vannak nem a kormányzatot támogatók, és ezzel párhuzamosan a hivatalos csatornákon és intézményeken kívüli közéleti-civil részvételük is magas. Fontos azonban, hogy míg markáns lojális állampolgári kultúrával rendelkező csoportokat koncentráltan, tömbszerűen találunk elsősorban a felülintegrált csoportokban, addig az asszertív állampolgári kultúra inkább elaprózottan, széttörően van jelen egy-egy csoporton belül.

A harmadik csoport egyértelműen azoké, akik bizalmatlanok ugyan az állammal kapcsolatban, de távol is maradnak a politikai részvételtől. Az alulintegrált csoportok zömmel ilyenek, ezekben az esetekben a bizalmatlanság kiszolgáltatottsággal, erőforráshiánnyal és apátiával párosul.

Összefoglalóan megállapítható, hogy a NER sikeresen biztosítja a diffúz tömeglojalitást: többféle társadalmi csoportba ágyazódik be, habár az integrációs csoportok egyike sem tekinthető a rendszer egyetlen vagy fő támogatójának. Egyrészt, ezekben a csoportokban a politikai vezetés eléri a lojális, a megfelelő

részvételi és bizalmi alapú legitimációt, másrészt, képes megakadályozni, hogy az asszertív állampolgári kultúrát markáns csoportok tegyék magukévá. Harmadrészt pedig, a leginkább bizalmatlan csoportokat távol tartja a politikától és az asszertív csoportoktól is. Az életvilág, a társadalom ellenállása a hatalom törekvéseivel szemben így védtelen, hiszen a szerveződési, egyesülési, ellenállási mechanizmusok felett is a kormányzópartok gyakorolnak közvetlen vagy közvetett felügyeletet.

Jelen tanulmányban leírtuk, hogy ezekben a dimenziókban történik a társadalom komplex politikai integrációja. Ennek a legfontosabb mechanizmusai azonban az itt nem tárgyalt politikai vezérekhez és politikai kommunikációjukhoz köthetőek. Ahogy 2017-es tanulmányunkban bemutattuk, egyetlen jelentős politikai vezér található a mai magyar politikai palettán: Orbán Viktor, aki a legnagyobb és leginkább lojális politikai tábort képes összetartani. Ennek az egyik módja az a politikai kommunikáció, amely a veszélyekre és az ellenségekére épül. Ahogy ez a korábbi vizsgálatainkból is látszik (ld. Gerő–Szabó 2017, Gerő–Sik 2020), a kormányzat egyrészt rendkívül hatékonyan képes saját szavazótáborának a veszélyekről és azok okairól (az ellenségekről) kialakult képét befolyásolni, másrészt képes fenntartani egy folyamatos veszélyekre épülő politikai kommunikációt, amely pontosan három következménnyel járhat:

1. A folyamatos veszélyérzet fenntartja a saját tábor lojalitását a kohézió és a veszélyt elhárító vezető iránti igény megteremtésén keresztül;
2. Polarizálja a politikai cselekvést és a közbeszédet, megakadályozva a kommunikációt a különböző csoportok között;
3. Elidegeníti azokat, akiknek nincsenek meg az eszközei arra, hogy az így kialakuló polarizált erőterben pozícionálják magukat.

Elemzéseink alapján a Fidesz–KDNP sikerei nem egyetlen tényezőre vezethetők vissza. A fenti integrációs csoportokon alapuló vizsgálat azt mutatja, hogy a kormányzópart támogatottságának stabilitása az integrációt és a dezintegrációt egyszerre elősegítő mechanizmusok egyensúlyában keresendő. Az általunk alkalmazott integrációs logika alkalmas arra, hogy túllépjen a politikai preferenciák szimpla vizsgálatán, mert bemutatja, hogy mennyire komplex mechanizmusok húzódnak meg egy párttal való elköteleződés mögött.

Hivatkozások

- Angelusz R. (2000) *A láthatóság görbe tükrei*. Budapest: Új Mandátum.
- Angyal E. – Fellner Z. – Fényes Cs. (2017) Új kihívók. Politikai szocializációs utak a Momentum Mozgalomban. *Politikatudományi Szemle* XXVI/4. 55–79.
- Bartolini, S. – Mair, P. (1990) *Identity, Competition and Electoral Availability: The Stabilisation of European Electorates 1885–1985*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dalton, R. J., – Welzel, C. (2014) Political culture and value change. In Dalton, R. J. – Welzel, C. (szerk.) *The Civic Culture Transformed: From Allegiant to Assertive Citizens*. New York: Cambridge University Press. 1–16. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139600002>
- Gerő, M. – Sik, E. (2020) The Moral Panic Button: Construction and consequences. In *Europe and the Refugee Response (Open Access)*. London: Routledge. 39–58.
- Gerő M. – Szabó A. (2015) *Politikai tükör. Jelentés a magyar társadalom politikai gondolkodásmódjáról, politikai integráltságáról és részvételéről*. Budapest: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont.
- Gerő M. – Szabó A. (2017) A társadalom politikai integrációja. A politikai értékcsoportok. In Kovách I. (szerk.) *Társadalmi integráció. Az egyenlőtlenségek, az együttműködése, az újraelosztás és a hatalom szerkezete a magyar társadalomban*. Budapest: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet – Belvedere Meridionale. 117–154.
- Granato, J. – Inglehart, R. – Leblang, D. (1996) Cultural Values, Stable Democracy, and Economic Development: A Reply. *American Journal of Political Science*, 40(3), 680–696. <https://doi.org/10.2307/2111789>
- Gyulai A. (2017) Magyarország a szürke zónában? In Boda Zs. – Szabó A. (szerk.) *Trendek a magyar politikában – 2. A Fidesz és a többiek: pártok, mozgalmak, politikák*. Budapest: MTA TK PTI – Napvilág. 15–42.
- Habermas, J. (1971) *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban*. Budapest: Gondolat.
- Habermas, J. (1981): *Theorie des kommunikativen Handelns*. Frankfurt, Suhrkamp.
- Habermas, J. (1994) *Válogatott tanulmányok*. Budapest: Atlantisz.
- Huszár Á. – Szabó A. (2020) *Pártszimpátia és a társadalmi helyzet érzékelése jelen kötetben*
- Kiss B. (2015) Integráció és politika. *Socio.hu*, 3. 84–104. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2015.3.84>
- Koopmans, R. (1998) The Use of Protest Event Data in Comparative Research: Cross-National Comparability, Sampling Methods and Robustness. In Rucht, D. – Koopmans, R. – Neidhardt F. (szerk.) *Acts of Dissent New Developments in the Study of Protest*. Berlin: Sigma. 90–110.
- Kovách I. (2017) Fogalmak és megközelítések. In Kovách I. (szerk.): *Társadalmi integráció. Az egyenlőtlenségek, az együttműködése, az újraelosztás és a hatalom szerkezete a magyar társadalomban*. Budapest: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet – Belvedere Meridionale. 7–19.
- Kovách I. – Gerő M. – Hajdu G. – Kristó L. – Szabó A. jelen kötetben.
- Körösényi A. (2019) A magyar demokrácia három szakasza és az Orbán-rezsim. In Körösényi A. (szerk.) *A magyar politikai rendszer – negyedszázad után*. Budapest: Osiris – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet. 401–422.
- Körösényi A. (2020) *Manipuláció és demokrácia – Politikaelméleti tanulmányok*. Budapest: Gondolat.
- Kultúra és Közösség* (2020) 2. Városok, Közösségek, Integrációk blokk. 5–117.

- Patkós V. (2019) Szekértáborharc – Eredmények a politikai megosztottság okairól és következményeiről. Budapest: MTA TK Politikatudományi Intézet – Napvilág.
- Pye, L. W., – Verba, S. (2015) *Political culture and political development*. Princeton University Press.
- Szabó A. – Gerő M. (2019) A magyar társadalom és a politika, 2019. *A magyar társadalom politikai gondolkodásmódja, politikai integráltsága és részvétele*. Budapest: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont.
- Szabó A. (2015) A választók. In Körösenyi A. (szerk.) *A magyar politikai rendszer negyedszázad után*. Budapest: Osiris. 279–306.
- Szabó A. – Oross D. (2017) A politikai rendszerintegrációt befolyásoló tényezők. *Politikatudományi Szemle*, XXV/3, 59–84.
- Szabó B. (2013) Az új parlamenti pártok szavazóbázisának jellemzői Budapest példáján *Politikatudományi Szemle*, XXII./3. 93–116.
- Tarrow, S. (1989): *Democracy and Disorder Protest and Politics in Italy 1965–1975*. Oxford: Clarendon Press.
- Tóth Cs. – Szabó A. (2018) A győztes mindent visz? A 2018-as választás eredményei. In Böcskei B. – Szabó A. (szerk.) *Várakozások és valóságok. Parlamenti választás 2018*. Budapest: MTA TK PTI – Napvilág. 19–42.
- Verba, S., – Almond, G. (1963) *The civic culture: Political attitudes and democracy in five nations*. Princeton, NJ: Princeton University Press.